

Yājñavalkya
Śikshāsangraha

3ENARES SANSKRIT SERIES;

A

OLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

IDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH M. A.,

AND

G. THIBAUT PH. DR.,

No. 40.

याज्ञवल्क्यादिमहर्षिप्रणीतः शिक्षासङ्ग्रहः ।

क्वचिद्व्याख्यानयुतः ।

काशिकप्रधानपाठालयाधीतविद्येन श्रीमन्मिथिलामण्डलाधीशतो लब्धवै-
ध्यप्रातिष्ठेन काशीस्थसुप्रसिद्धविद्वज्जनसंस्थापितवेदविद्यालयाध्यापके-
न च पाठकोपाह्वश्रीमद्युगलकिशोरव्यासेन निर्म्मिताशिक्षाकीर्त्ति-
प्रकाशाख्यटिप्पण्या समेतः शोधितः प्रकाशितश्च ।

A COLLECTION OF ŚIKSHÁS
3Y YÁJÑAVALKYA AND OTHERS,
TH COMMENTARIES ON SOME OF THEM.

AND ANNOTATED BY PAṆḌIT YUGALAKIŚORA VYÁSA
LATE SCHOLAR OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

Fasciculus II.

BENARES:

LISHED BY MESSRS. BRAJ B. DAS & CO.

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS.

1890.

न्तो न तु नादः कदा च न ॥ ४० ॥ जह्नि शत्रूँ क्रतूँ वनस्पतीन् परिधीन् छिन्दन्ति शत्रूँ र रनपव्यय- न्तः ॥ अनुरङ्गाः पञ्चैकार्द्धमात्रिका भवन्ति ॥ ४१ ॥ पूषा मित्रो वसुश्चैव अञ्जनाः परिकीर्त्तिताः॥ एकार्द्ध- मात्रिकां स्थित्वा पञ्चैते चानुनासिकाः ॥ ४२ ॥ पञ्च रङ्गाः प्रवर्त्तन्ते घातनिर्घातवज्रिणः ॥ अद्दिणः प्रदि- णो ज्ञेयो यथाऽऽदिकस्ट निदर्शनम् ॥ ४३ ॥ (१) देवाँ २ ॥ ऽआसादयेति घातः। (२) देवाँ २ ॥ ऽइदेषीति निर्घातः। (३) देवाँ २ ॥ ऽउपागाइति वज्रिणः। (४) देवाँ २ ॥ ऽऋतुभिरिति अद्दिणः। (५) अमिचाँ २ऽ॥ ओषतादिति प्रदिणः॥ द्विमात्रो मात्रिको वाऽपि नासामूलं समाश्रितः॥ अन्ते प्रयुज्यते रङ्गः पञ्चभिः सर्वनासिकैः॥४४॥ वरमहाँश्च वडादित्यो ह्यदा देव म- हाँ २॥ऽअसि॥ बट्सूर्यस्य तु सत्रातो महारङ्गाः प्रकी- र्त्तिताः ॥ ४५ ॥ परिते परिमाग्ने च अदृश्यं परिकी- र्त्तिताः ॥ यस्यादयं प्रदृश्यन्ते अतिरङ्गाः प्रकीर्त्तिताः।

(१) २२ । १७ ॥
(२) २३ । १६ ॥
(३) ५ । ३९ ॥
(४) १८ । ३३ ॥
(५) १३ । १२ ।

४६ ॥ (१) अग्ना३इ पत्नीवन्त्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहेति ॥ तिरश्चीनो विततः पृच्छामि त्वां वायुरनिलमिति सप्त प्लुता भवन्ति ह्यष्टमो न विद्यते ॥ ४७ ॥ मनो जूतिश्च वायुश्च प्लुतमेकं द्विधाकृतम् ॥ ओकाराद्याः प्लुताः सर्वे न विकल्पः कदाचन ॥ ४८ ॥ षडङ्गुलं तु जात्यस्य ह्रस्वस्यानुपथस्य च ॥ चतुर्थभागमात्रं स्याद्भूयस्तेनैव वर्त्तते ॥ ४९ ॥ शून्ये गृहे पिशाचोऽपि गर्जते न च दृश्यते ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या (२) उपज्मन्निति दर्शनम् ॥ ५० ॥ स्फुरितं चिबुकोन्मूलं वायुना सम्प्रपूरितम् ॥ मण्डूकस्फुरणं नाम(३)अपाम्फेनेन निदर्शनम् ॥ ५१ ॥ इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अघ्न्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् ॥ इडे रन्तेऽश्विनं कृतस्य ते, पातन्नो, यस्ते युवर्ठ॰ सुरामम् । इडऽएहि ॥ पदकाले तु वाक्ये च ह्रस्वाः पञ्च सरस्वति' ॥ नकारौ द्वौ मकारश्च रेफस्तदुपरि स्थितः ॥ अशरीरं यमं विद्यात्तस्माज्ज्मीति(४) निदर्शनम् ॥ (५) इयन्ते, द्याम्मां, सुवीरान्सुप्प्रजाः । प्प्रजाः । रश्मिना सत्याय । प-

(१) इदं गद्यात्मकं पद्यं केचिन्मतमवलम्ब्याङ्को लिखितः ॥ उदाहरणाङ्काः प्रातिशाख्यतो ज्ञेयाः ॥

(२) १७ । ६ ॥

(३) १९ । ७१ ॥

(४) २ । १४ ॥

(५) मूलस्योदाहरणानि संहितातो ज्ञेयानि बुधैरिति ॥

रो दिवा पृथिव्या इति षट् पृथिव्याः स्वरान्ताः ॥ लोहकारइवा, कर्म्म भस्मसात्कुरुते यदि ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः सँव्वत्सरो निदर्शनम् ॥ ५३ ॥ आयसं च यथा तप्तं निःक्षिपेदप्सु मध्यतः ॥ तच्छन्दं कुरुते प्राज्ञः परिवत्सरो निदर्शनम् ॥ ५४ ॥ ऊष्माकारं पठेद्यस्तु कूर्म्मपृष्ठो विधीयते ॥ एवं च कुरुते प्राज्ञः (१) कल्ल्याण्य इति दर्शनम् ॥ ५५ ॥ यथा मीनार्थिनः पक्षिणऽ उत्पतन्ति पतन्ति च ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः (२) कल्ल्याण्य इति दर्शनम् ॥ ५६ ॥ कूर्म्मपृष्ठं परित्यज्य कर्त्तव्यमश्वत्थपत्त्रवत् ॥ एवं हि कुरुतेऽभिज्ञो (३) देवस्य त्वेति दर्शनम् ॥ ५७ ॥ कुक्कुटः कामलुब्धो वा ककारद्वयमुच्चरेत् ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः (४) कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् ॥ ५८ ॥ कुक्कुटी कामलुब्धा च कुक्कुहन्ती पुनः पुनः ॥ तन्मुखं कुरुते प्राज्ञः कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् ॥ ५९ ॥ यथा भारभराक्रान्तो निश्श्वासो लघुचेतसः ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या (५) होता यक्षन्निदर्शनम् ॥ ६० ॥ यथा बा-

(१) १७ । ९६ ॥
(२) द्वितीयोदाहरणं 'ख' पुस्तकपाठश्च ॥
(३) १ । १० ॥
(४) १ । १६ ॥
(५) २१ । २९ ॥

त्स्य सर्पस्य निश्श्वासो लघुचेतसः ॥ एवमूष्मा प्रयो-
क्तव्यो ह्कारपरिवर्ज्जितः ॥ ६१ ॥ यथा पुत्त्रवती स्ने-
हाच्चुम्बतीच पुनः पुनः॥तन्मुखं कुरुते प्राज्ञो(१)यु-
ञ्जानऽइति दर्शनम् ॥ ६२ ॥ यथा कामातुरा नारी श-
ब्दं करोति यादृशम् ॥ तच्छब्दं कुरुते प्राज्ञः (२)
सिऽङ्क्ष्यसि निदर्शनम् ॥ ६३ ॥ यथा मर्कटयोर्युद्धं
रोषेण प्रतिधावति ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः (३) कि-
क्किदीविना, दर्शनम् ॥ ६४ ॥ मूत्रं करोति बडवा यो-
निं कुर्वीत यादृशीम् ॥ तन्मुखं कुरुते प्राज्ञः (४) स-
दुन्दुभे निदर्शनम् ॥ ६५ ॥ उकारान्ते उकारे च ह्रस्व-
ते चोभयोर्यदि ॥ द्विरौष्ठ्यन्तु विजानीया (५) द्भूर्भु-
वः स्वन्निर्दर्शनम् ॥ ६६ ॥ एकयत्नो भवेद्यस्तु सकृदौ-
ष्ठ्यन्तदुच्यते ॥ द्विस्त्रिभिश्च चतुष्कं च चतुरौष्ठ्यं ततः
परम् ॥ ६७ ॥ अथ सादृश्यविज्ञेयः समानस्वरवर्ण-
योः ॥ न्यूनाधिकानि तान्येव चक्षुषीति विनिर्द्दिशेत् ॥
६८ ॥ विश्वेदेवासस्तुत्वा च असौ यस्तु कदा चन ॥
ये देवा नमस्तेऽस्तु वाजेनः सप्त चक्षुषी ॥ ६९ ॥ स-

(१) ११ । १ ॥
(२) ५ । १० ॥
(३) १२ । ८७ ॥
(४) २२ । ५५ ॥
(५) ३ । ३७ ॥

मानान्तरबाधे च सन्ध्यैकान्तरचक्षुषी ॥ समानवर्णयोगं च सम्प्रधानैव चक्षुषी ॥ ७० ॥ ग्रन्थो मित्रस्तथा वातो ऊर्द्ध्वमेनं प्रचक्षते ॥ मानस्तोके तनये तु चक्षुषी च चतुष्टयम् ॥ ७१ ॥ पूर्वीयां कण्डिकां दृष्ट्वा अपरा सह-सँय्युता ॥ तदेव नामग्रहणं न विकल्पः कदा चन ॥ ७२ ॥ पूर्वा विद्धा परान्त्या च कण्डिका यत्र दृश्यते ॥ चपला चैव सा ज्ञेया (१) आच्छच्छन्दो निदर्शनम् ॥ ७३ ॥ तिस्रो ह्यर्द्धा अभित्यं च तिस्रोऽअर्द्धा प्रजापतिः ॥ पुनन्तु मेति चत्वारि वायुः पञ्च ततः परम् ॥ ७४ ॥ अनाधृष्टा त्रयश्चैव एषोस्यर्द्धचतुष्टयम् ॥ सँव्वत्सरोऽसि चत्वारि द्यौःऽशान्तिश्चार्द्धयोर्द्धयोः ॥ ७५ ॥ क्वचित्स्वाहा पृथक्कुर्य्यात्क्वचिद्युक्तं तु कारयेत् ॥ क्वचित्स्वादौ विजानीयात्क्वचित्स्वान्ते विधीयते ॥ ७६ ॥ वाक्यकालेऽवसाने वा स्वाहान्ते चाहुतिं क्षिपेत् ॥ मन्त्रभागं पृथक्कुर्य्यात्स्वाहाकारं पृथक्पृथक् ॥७७॥ स्वाहादौ च भवेद्वाक्यं (२) नृमणा नृमणास्तथा ॥ अन्ते चादौ पुनश्चान्ते (३) काय स्वाहेति दर्शनम् ॥ ७८ ॥ अत्राशीतिरेकस्य प्रथमा कण्डिका स्मृता ॥ लक्षणोक्त-

(१) १५।५॥

(२) १२।२०॥

(३) २२।२०॥

प्रकारैस्तु (१) इषे त्वेति निदर्शनम् ॥ ७९ ॥ त्रीणि त्रीणि च चत्वारि दश पञ्चाष्टमं स्मृतम् ॥ एकादशाक्षरं तद्वदुभयोरपि दृश्यते ॥ ८० ॥ सप्तमं पञ्चमञ्चैव पुनश्चैकादशाक्षरम् ॥ नवाक्षरं विजानीयाद्वाक्यं चैकादशं स्मृतम् ॥ ८१ ॥ उच्चादुच्चतरन्नास्ति नीचान्नीचतरं तथा ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या इषे त्वेति निदर्शनम् ॥ ८२ ॥ मकारादौ भवेद्वाक्यं सदाऽऊर्णम्प्रशस्यते ॥ आविर्मर्य्याऽअकारादौ स्वरान्ते प्रथमस्वराः ॥ ८३ ॥ रुद्रसञ्ज्ञा भवेद्वाक्यं वेदसञ्ज्ञा पुनः पुनः ॥ युग्मबाणानयोः सप्त अन्ते चैव चतुर्दश ॥ ८४ ॥ पञ्चाशत्पञ्चवर्णानि अक्षराणां प्रमाणतः ॥ इन्द्रादित्ये च विज्ञेयं वाक्यं तस्य भवेत्त्रयम् ॥ ८५ ॥ सुधा च प्रथमाध्यक्षा पीडयाध्यक्षा द्वितीयका ॥ ऊष्मान्ता प्रथमा ज्ञेया स्वरान्ता वर्णिका स्वराः ॥ ८६ ॥ चिदसि, प्रथमा ज्ञेया अर्म्मेभ्योऽथ परा भवेत् ॥ ध्यक्षाऽध्यक्षातयोः सम्यगुभयोः कण्डिकाद्वयोः ॥ ८७ ॥ अभिरग्निश्चतस्रस्तु पदाद्यश्च विधीयते ॥ एकाक्षरं पदं वाक्यं नवाब्धियुग्ममेव च ॥ ८८ ॥ मध्ये चैकाक्षरं वाक्यं द्वे द्वेऽअग्न्याऽवसानयोः ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या, लोकं ताश्च, प्रकीर्त्तिताः ॥ ८९ ॥ विभक्त्यन्तं विजानीयाद्गुरुतः शास्त्रतोऽपि वा ॥ लो-

(१) १ । १ ॥

पागमविकाराभ्यां वाक्यानामेव निर्णयः ॥९०॥ वनेषु-
व्यन्तरिक्षं च, अष्टौ व्यख्यत्तथैव च ॥ (१) नामग्रह-
णकाले तु गुरुरेव न संशयः ॥ ९१॥ शर्म्म च स्वस्तथा
चित्रऽउपप्रागात्समुद्रवः ॥ स्वरितो वाक्यकालेषु उ-
दात्तं नोपपद्यते ॥ ९२ ॥ एष्वूषु शुक्रा जाते च अ-
भित्त्वा गोमंदूषुणा ॥ स्वरितो वाक्यकालेषु न चोद्व-
न्नीयते करम् ॥ ९३ ॥ अक्षन्नमीमदन्त च अहरहश्च-
तथैव च ॥ वाक्यं च स्वरितं विद्यात्पाठकाले यथा क्र-
मम् ॥ ९४ ॥ ऊष्माणो यत्र दृश्यन्ते ह्यन्तस्थाश्च तथैव च ॥
गुरुस्तत्रैव विज्ञेयऽऋवर्णसह सँय्युतः ॥९५॥ अन्तस्थपद-
सँय्योगे विशेषो नोपपद्यते ॥ अशरीरं यमं विद्यादन्तस्थः
पिण्डनायकः ॥९६॥ सद्योजातः समुद्द्रोऽसि प्रथमाद्य
व्यध्यया ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या गुरवोऽत्र न संशयः ॥
९७ ॥ अभिनीतं निपातं वा जात्यं वा स्वरितं विदुः ॥
पदकाले भवन्त्येवं पाठकाले यथाक्रमम् ॥ ९८ ॥ त-
व वायो मह्योऽअग्ने वृणीत्यत्रैव दृश्यते ॥ प्रथमोऽत्र
लघुर्ज्ञेयो द्वितीयश्च गुरुर्भवेत् ॥ ९९ ॥ द्वादशैतानि
नामानि देवता च तथैव च ॥ अन्यथा निरयं याति
सम्यक् पाठमजानतः ॥ १०० ॥ (२) छाया च्छिद्रा त-

---

(१) इमान्युदाहरणानि संहितापाठस्थानि बोध्यानि । अन्येषामुदाहरणानामङ्काः शिक्षान्तरादम्राह्याः ॥

(२) इदं पद्यं 'ख' पुस्तके पूर्वापराभावेण दृश्यते ॥

या ऋन्ऌकारा लघुसञ्ज्ञकाः ॥ ह्रस्वा वा यदि वा दीर्घाः शेषा द्वित्वे प्रतिष्ठिताः ॥ १०१ ॥ दीर्घादग्रे ऋकारोऽपि ह्रस्वादग्रे तथैव च ॥ द्वित्वाक्षरं विजानीयादिति शास्त्रविधानतः ॥ १०२ ॥ दीर्घादग्रे तु यो दीर्घो गिरिश्रा वर्म्मणा तथा ॥ गुरुरेव स मन्तव्यस्त्वादयामि निदर्शनम् ॥ १०३ ॥ मा त्वा यऽआंक्रमदाश्चैव सहस्रोमास्तथैव च ॥ पाठमध्ये लघुर्योपि पदकाले गुरुर्भवेत् ॥ १०४ ॥ पशुभिर्य्यजुर्भिराप्यन्ते तस्माद्वृत्राघ्नास्तथैव च ॥ ऋचार्हतु ऋकारो न त्रिसँय्योगं कदाचन ॥१०५॥ न सँय्योगं न द्विर्भावस्त्वकारो मृदुरुच्यते॥ अवसाने गुरुं विद्याच्छौनको वाक्यमब्रवीत् ॥१०६॥ निपातं चाभिनीतं च शेषं नीचतरं क्रमात् ॥ त्रिस्वरं तं विजानीयाद्धोता ओजो निदर्शनम्॥१०७॥ द्वौ ककारौ स्वरौ द्वौ च नैव मात्रा विधीयते॥ स्वरे प्रतिस्वरं दद्याद्ब्रेश्रीनान्त्वा निदर्शनम् ॥१०८॥ चतुर्दशाक्षरं चादौ पुनश्चैकादशाक्षरम्॥ पुनर्दशाक्षरं वाक्यमष्टाक्षरमतः परम् ॥१०९॥ लक्षणैर्वा विहीनस्तु भुक्तमव्यञ्जनं यथा ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः श्रीश्च ते च निदर्शनम् ॥ ११० ॥ बहुसङ्ख्याक्षरं वाक्यं त्रिपदी वा चतुष्पदी॥ सप्ताक्षासन्ति गायत्री अग्निन्दूतं, सुधी हवम् ॥ १११ ॥ उभौ सप्ताक्षरं वाक्यं पुनश्चैव नवाक्षरम् ॥ अष्टाक्षरं वि-

जानीयाद्यत्प्रकर्षं च निर्द्दिशेत् ॥११२॥ अनाम्नीति तु वर्णानि अयै तांश्च प्रकीर्त्तिताः ॥ एकाक्षरादिवाक्यानि द्वादशैतानि सङ्ख्यया ॥११३॥ द्वादशाक्षरं प्रथमं पञ्चमे पञ्च सप्त वै ॥ षडक्षरं ततो वाक्यं पुनर्द्वादशकं स्मृतम् ॥११४॥ एकादशाक्षरम्प्राहुरन्ते च द्वादशाक्षरम् ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अयैतानिति दर्शनम् ॥११५॥ अष्टादशाक्षरं वाक्यं नाकपृष्ठे च पञ्चधा ॥ सप्तदशाक्षरं चैव वैश्वदेवी निदर्शनम् ॥ ११६ ॥ रौद्राध्यायोत्तरेणैव कण्डिकाशतकेन तु ॥ ततो वाक्यं प्रकुर्वीत ऋचार्द्धे षोडशाक्षरम् ॥ ११७ ॥ अष्टादशाक्षरं वाक्यं पुनः षोडशकैः शुभैः ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अश्मन्नूर्ज्जं विनिर्द्दिशेत् ॥ ११८ ॥ पुस्तके (१) प्रज्ञयाऽधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ॥ न भ्राजन्ते सभामध्ये जारगर्भा इव स्त्रियः ॥ ११९ ॥ एकः सर्वं न जानाति सर्वज्ञं न विन्दति ॥ एवं मत्वा न शुद्ध्यन्ति पण्डिताः शुद्धभाविनः ॥ १२० ॥ (२) श्रुत्वा वेदविनाशं तु सम्यग्ब्रूयान्न वै बुधः ॥ आहूय तं विविक्ते वै तस्य धर्म्मो न हीयते ॥ १२१ ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ स वाग्वज्रो यजमा-

---

(१) प्रत्ययाधीतमिति 'ख' पुस्तकपाठश्च ॥

(२) शुभभाजिनश्चेति 'क' 'ग' पुस्तकयोः पाठः ॥

नं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ १२२ ॥ लक्षणं न त्यजेद्धीमान्सम्प्रदायोऽन्यथा भवेत् ॥ लक्षणेन विना शिष्यः सम्प्रदायो विनाशवान् ॥ १२३ ॥ नासौ तत्फलमाप्नोति सम्यक्पाठमजानतः ॥ उत्तमो लक्षणज्ञानी लक्ष्यज्ञानी तु मध्यमः ॥ १२४ ॥ लक्ष्यलक्षणयोर्ज्ञानी तद्धि पात्रं (१) प्रचक्षते ॥ लक्षणेन विना वाणी निर्मलाऽपि न शुद्ध्यति ॥ १२५ ॥ प्रमदा रूपसम्पन्ना दरिद्रस्येव योषिता ॥ स्वरहीना यथा वाणी वस्त्रहीनास्तु योषितः ॥ १२६ ॥ एवं वर्णा न शोभन्ते प्राणहीनाः शरीरिणः ॥ वेदपाठी सदा सम्यग्विचार्य्यैवं पुनः पठेत् ॥ १२७ ॥ व्विश्स्वा रूपाण्यबोध्यग्निरेषोऽसीति तथाऽपरः ॥ केतुङ्कृण्वन्निति च ते षकारा मूर्द्धजाः स्मृताः ॥१२८॥ अग्नेरनीकँ, व्युद्ध्वा हि, व्विश्स्वे देवा, द्वितीयकम् ॥ उदग्ने चायमुत्तरा, न्नमो व्वन्न्याय, हीत्ययम् ॥१२९॥ देवस्वर्हि,र्व्यंदापोऽस्ति त्वामद्य, स्वस्ति न स्तथा ॥ मा नो मित्रो हि वक्ष्यन्ती षकारा ययुतास्तथा ॥ १३० ॥ इत्यमोघानन्दिनी शिक्षा समाप्ता ॥

(१) तद्धि पात्रं प्रशस्यते इति 'क' पुस्तकपाठश्च ॥

अथ लघ्वमोघानन्दिनी शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

पादादौ च पदादौ च सँय्योगावग्रहेषु च ॥ जः शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः ॥ १ ॥ युक्तेन मनसा तद्वत्त्वा यामि तथाऽपरम् ॥ अनूकाशेन बाह्यं च तुरीयमनुया पदे ॥ २ ॥ पदादावप्यविच्छेदे सँय्योगान्ते च तिष्ठताम् ॥ वर्ज्जयित्वा रहौ यानामीषत्स्पृष्टत्वमिष्यते ॥ ३॥ विदद्यदी, न्यमिचाँश्च रोचनास्य यथा भवेत्॥ तथा पार्थ्याय सूर्य्यश्च मुह्यन्त्वन्ये समूह्यत् ॥ ४ ॥ उपसर्गात्तो यस्तु पदादिरपि दृश्यते ॥ ईषत्स्पृष्टो यथा विद्यात्पदच्छेदात्परो भवेत् ॥ ५ ॥ विभाषया यकारश्च नित्यमाम्रेडितेऽपि च ॥ यत्र यत्रेति मा यज्ञं तथा येति पदाद्यपि ॥ ६ ॥ अथातऽउत्तरो यः स्यात्तथा नेति पदात्परः ॥ भवन्त्येतेऽपि पूर्वत्र तथा च स पदादपि ॥ ७ ॥ अथा वयमादित्यादावथोयेऽअस्य दृश्यते ॥ न यत्परो यथा च स्यात्स पदे तदुदाहृताः ॥ ८ ॥ वो वां वा वै वि वौ पाठे उपसर्गात्परो लघुः ॥ अथ मा स न शब्देभ्यो विभाषाऽऽम्रेडिते यवौ ॥ ९ ॥ यदेव लक्षणं यस्य वकारस्यापि तद्भवेत् ।

यत्र यत्र विशेषः स्यात्तदिदानीं तु कथ्यते ॥ १० ॥ त्वदर्थवाचिनौ वो वां, वा वै यदि निपातजौ ॥ आदेशाश्च विकल्पार्था ईषत्स्पृष्टाश्च ते स्मृताः ॥ ११ ॥ देवो वः सविता या वां, व्यातो वेति तथा न तत् ॥ तव व्यायष्टतस्यते तानऽ आवेति कीर्तिताः ॥ १२ ॥ यत्प्रोक्तं सूत्रकारेण तद्वत्स्यात्सम्प्रसारणम् ॥ तज्ज्ञेयं सर्वशाखासु न तु वाजसनेयिनाम् ॥ १३ ॥ लक्षणस्य विरोधेऽपि पाठैक्यं यदि दृश्यते ॥ तत्तथा प्रतिपत्तव्यँय्यज्ञायज्ञा वऽइत्यथ ॥ १४ ॥ अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्वर्णव्यञ्जनोदये ॥ ह्रस्वाद्वा यदि वा दीर्घाद्देवानाꣳ हृदयेभ्यः ॥ १५ ॥ स ꣳ स्पृष्टा सि ꣳ ह्यसि सँय्योगे ह्रस्व इष्यते ॥ मध्यम ꣳ स्थायेति सँय्योगो न द्विरुच्यते ॥ १६ ॥ ज्ञात्वा वेदविनाशं तु सम्यग् ब्रूयान्न वै बुधः ॥ आहूय तं विविक्ते वै तस्य धर्मो न हीयते ॥ १७ ॥ (१) इति श्री लघ्वमोघानन्दिनो शिक्षा समाप्ता ॥

---

(१) इदं पद्यं प्राक् शिक्षायां लिखितं तथाऽपि सम्प्रदायविदोऽत्रापि लिखन्त्यतो मया लिखितम् ॥

अथ माध्यन्दिनमहर्षिप्रणीता शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ १ ॥ स्वराद्द्वित्वमवाप्नोति व्यञ्जनं व्यञ्जने परे ॥ हरौ न यद्यचः पूर्वौ निमित्तं व्यञ्जनस्य च ॥ २ ॥ द्रुपे त्वोर्ज्जे त्वा ॥ स्वरपूर्वाः शषसहा अन्तस्थाश्च तथा यदि ॥ निमित्तभूता द्वित्वस्य स्पर्श एव न संशयः ॥ ३ ॥ अश्म्मन् ॥ स्पर्शपूर्वा यरलवाः स्पर्शपूर्वाः शरस्तथा ॥ व्यञ्जनञ्च ततः पूर्वं द्वेधाभावं न चाप्नुयात् ॥ ४ ॥ अयक्ष्माः ॥ विसर्गाच्च परः कादिर्व्यञ्जनात्किल पूर्वगः ॥ ह्रस्वपूर्वौ नङौ द्वित्वमापद्येते पदान्तगौ ॥ अपि स्वरतरावेव श्लिष्टौ भवति नान्यथा ॥ ५ ॥ विष्णोः कर्म्म ॥ दध्यङ्ङृषिः ॥ अश्मन्नूर्ज्जम् ॥ अत्र येन निमित्तेन द्वित्वं व्यञ्जनमश्नुते ॥ द्वितीयस्य च प्रथमस्तुरीयस्य तृतीयकः ॥ ६ ॥ बाह्वभ्याम् ॥ स्ववर्गे च परे चैवापञ्चमे परतः स्थिते ॥ सवर्णे च यमे चैव रूवर्णे न तथा भवति ॥ ७ ॥ तद्देवानाम् । ऋद्धिः । तन्नः । अग्निः । पितृणाम् ॥

अत्र कतरगीयखकारा निर्दिश्यन्ते ॥ आखरेष्ट्ठाः १। आखुस्ते । २। मयूखैः । ३। द्याम्या लेखीः । ४। ततः खनेम । ५। उखाङ्कृणोतु । ६। उखाम्परिददामि । ७। खनत्ववट । ८। दधतूखे । ९। भित्त्वैतान्त्वऽउखाम् । १०। त्वङ्खाद । ११। सुखादितान् । १२। अभारुखा । १३। गन्धर्व्वाऽअखनन् । १४। आखिदते । १५। प्रखिदते । १६। विशिखाऽइव । १७। श्रियै शिखा । १८। भूम्याऽआखून् । १९। ऋतूनामाखुः । २०। खड्गो वैश्वदेवः । २१। नखेषु । २२। मोरवा भ्राजन्ती । २३। उखायाः सदने स्वे । २४। मधु शाखः । २५। क्लीपखस् । २६। शङ्खधनम् । २७। मखस्य शिरोऽसि । २८। मखाय त्वा । २९। अथ गलितर्चानां निर्णयः॥ इषे त्वा एदम् । अप्स्वस्तूपरः । समिद्धोऽअञ्जन् । सहस्रशीर्षा पुरुषः । तदेव । स्वाहा प्राणेभ्यस्त्वेष्वध्यायेषु न गलिता ऋचः ॥ १ ॥ द्वितीयेऽध्याये अग्ने व्रतपते इति प्रविष्टास्त्रयस्त्रिंशत् । २ । तृतीयेऽयमग्निः पुरीष्यऽइति प्रविष्टा द्वाषष्टिः । ३ । पञ्चमेऽग्ने व्रतपाऽ उरु विष्णोऽइति प्रविष्टे एकचत्वारिंशत् । ५ । षष्ठे प्रथमा ऋग्गलिता रेवतीरमध्वमित्यतः परा देवस्य त्वान्तः पञ्चविंशत् । ६ । वाच-

स्पतये स्वाङ्कृतोऽसि आत्मने मे अग्ने नयायन्नो लु-
प्ते चतुश्चत्वारिंशत् । ७ । आदित्येभ्यस्त्वेत्यत्र कदा
चन सँव्वत्सरा देवा गातुविद ऽ उदुत्यमवभृथ निचु-
म्पुण मिलिता अष्टपञ्चाशत् । ८ । देव सवितरित्यत्र
देवस्याहं एकोनचत्वारिंशत् । ९ । अपो देवा इत्यत्र
सोमस्य त्विषिरिमं देवा इति लुप्ते द्वात्रिंशत् । १० ।
युञ्जानः प्रथममित्यत्र युञ्जते देव सवितः पृथिव्याः
सधस्थादसवस्त्वाच्छृन्दन्तु मिलिताऽअष्टसप्ततिः । ११ ।
दृशानो रुक्मऽ इत्यत्र हर्ठ॰सः शुचिषदक्रन्ददग्निर्दृशा-
नो रुक्मः समिधाग्निं सहरय्या पुनरूर्जाऽ अयन्ते
भवतन्नऽअष्टोत्तरशतम् ॥ १२ ॥ मयि गृह्णामीत्यत्रा-
ग्निर्मूर्द्धाऽपाम्पृष्ठमहो द्यौर्व्विष्णोः कर्म्माणि चित्रं दे-
वानां त्रिपञ्चाशत् ॥ १३ ॥ ध्रुवक्षितिरित्यत्र शुक्रश्च
व्विश्वकर्म्मा त्वा द्वे नभश्चेपञ्चेति पञ्चविंशतिः ॥१४॥ अ-
ग्ने जातानित्यत्राग्नेर्मूर्द्धा त्वामग्ने पुष्कराद्भुवो यज्ञ-
स्यायमिहायन्ते लोकं पृण ताऽअस्येन्द्रंव्विश्वा नवैता
लुप्यन्ते परमेष्ठी त्वा द्वे मिलिते चतुःपञ्चाशत् ॥ १५ ॥
नमस्ते इत्यत्र नीलग्रीवा द्वितीया नमोऽस्तु द्वे मिलिता-
स्त्रयस्त्रिषष्टिः ॥ १६ ॥ अश्मन्नूर्ज्जमित्यत्र हिमस्य त्वा-
व्वाचस्पतिं विश्वकर्म्मन्हविषोदुत्त्वाऽइन्द्रंव्विश्वा न
तोषासाऽग्नेत्वं सप्त द्वानवतिः ॥ १७ ॥ व्वाजश्चेत्यत्र

व्वाजस्य नु देवस्य त्वा यास्ते याव्ऽउद्दबुद्ध्यस्व येन व्वह-
सि व्विनस्त्वँय्यविष्ठेत्यष्टमिलिता एकोनसप्ततिः । १८ ।
स्वाहीन्त्वेत्यत्र व्वायोः पूतः कुविदङ्गेति द्वे त्रिनवतिः ।१९।
त्वत्रस्य योनिरित्यत्र समुद्रे ते उताषः पुत्रमिव पितरौ
निषसाद यदि जाग्रद्यदापो यदि दिवेति यद्ग्रामे सु-
भिन्त्रियानो यत् सुरामं नवैकाशीतिः ॥ २० ॥ इमस्मे
इत्यत्र तत्त्वा यन्नो व्वाजेवाजेऽवत होतायक्षदिन्द्रम्-
षभस्य सरस्वतीम्भेषस्येति प्रविष्टाः सप्तपञ्चाशत्॥२१॥
तेजोऽसीत्यत्र तत्सवितुर्व्विश्वो देवस्य पृथिव्यै स्वाहा म-
घवे स्वाहा व्वाजाय स्वाहाऽसवे स्वाहेति प्रविष्टाऽएक-
विंशतिः ॥२२॥ हिरण्यगर्ब्भऽइत्यत्र कः स्वित्सूर्य्यऽएका-
की का स्विद्द्यौरासीत्प्रजापते न सप्तपञ्चाशत् ॥२३॥
शादन्द्भिरित्यत्र हिरण्यगर्भः सँय्यः प्राणतोऽग्ने
त्वं चतुश्चत्वारिंशत् ॥ २५ ॥ अग्निम्ब्रेत्यत्र वैश्वा-
नरो नः पञ्चविंशत् ॥ २६ ॥ समास्त्वेत्यत्र उ-
द्वयं चतुश्चत्वारिंशत् ॥ २७ ॥ होता यक्षदित्यत्र दे-
वा दैव्या होतारा शुचिस्त्विष्णिहानन्तरं सर्वे लुप्ता
अन्तस्त्रिपञ्चाशत् ॥ २८ ॥ देव सवितरित्यत्र तत्त्सवि-
तुर्विंशत् ॥ ३० ॥ अक्षाजरासऽइत्यत्र युवा हि अय-
मिह मूर्द्धानन्दिवऽऋदुत्त्यं विश्वेऽअद्येन्द्रवायूऽइमे यज्ञो
देवानां गावऽउप दैव्यावद्ध्वर्य्यूऽअद्ब्भिः सवितः सप्ता-

श्रीतिः। ३३। यज्जाग्रतऽइत्यत्राक्षण्णेन सप्तपञ्चाशत्। ३४। अपेतऽइत्यत्रान्वत्ये वः सुमित्रिया नऽउद्वयमग्नऽआयूꣳषीत्यष्टादश। ३५। ऋचँवाचमित्यत्र भूर्भुवः कया नः कस्त्वा स्योना पृथिव्यापोहिष्ठेति त्रिर्न्नमस्ते हरसे सुमित्रिया नोऽभीषुणो दृते दृꣳहमेति त्रयोदश। ३६। देवस्य त्वेत्यत्र देवी द्यावापृथिवीन्द्रस्यौजोऽश्वस्य त्वेयत्यग्ने हृदे त्वा युञ्जते मनः प्रैतु मखस्य शिरस्त्रयोदश। ३७। द्वितीयदेवस्य त्वेत्यत्र सुमित्रिया न ऽउद्वयमेधो ऽसीड ऽएह्यदित्यै रास्नासीन्द्रायत्वा षड्द्वाविंशतिः। ३८। ईशा वास्यमित्यत्रान्धन्तमोऽन्यदेवासम्भूतिमिलितास्त्रयोऽग्नेनय त्रयोदश। ४०। एवं चतुष्षष्ठ्युत्तरशतं लोपाः। एकादशोत्तरमष्टादशशतैः सहेति॥ इति प्रथमा माध्यन्दिनीयशिक्षा समाप्ता॥

अथ द्वितीया लघुमाध्यन्दिनीय-शिक्षा प्रारभ्यते ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि माध्यन्दिनमतं यथा ॥ ष-कारस्य खकारः स्याट्टुकयोगे तु नो भवेत् ॥ १ ॥ इ-षे लक्ष्यं कृष्णाऽउक्षा समुद्रः प्रत्युदाहृतिः ॥ पदादौ विद्यमानस्य ह्यसंयुक्तस्य यस्य च ॥ २ ॥ आदेशो हि जकारः स्याद्युक्तः सन्दृहरणेन तु ॥ यज्ञेन यज्ञं वैलक्ष्यं मयूरे प्रत्युदाहृतिः ॥ ३ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः स-मस्माद्यत्तथैव च ॥ रेफेणाथ हकारेण युक्तस्य सर्वथा भवेत् ॥ ४ ॥ सूर्य्यो बाह्यन्तु वै लक्ष्यं शश्यत्वाय प्र-त्युदाहृतिः ॥ यकारकोरयुक्तस्य जकारः सर्वथा भवे-त् ॥ ५ ॥ सहय्या तथा व्यूह्या चोपसर्गपरस्य न ॥ उपयज्ञस्मानुषाणामपि यन्तीत्युदाहृतिः ॥ ६ ॥ गुरु-र्वकारो विज्ञेयः पदादौ पठितो भवेत् ॥ विश्वाद्-दाहृतिर्ज्ञेया सवितान्तर्लघुः स्मृतः ॥ ७ ॥ पदान्ते वै लघुतरस्तत्र व्यायष्टतस्यते ॥ उपसर्गपरो यस्तु सव-कारो लघुर्मतः ॥ ८ ॥ वो वां वा वै मन्त्रपाठे लघवो गुरवः पदे ॥ प्रवायुमच्छा बृहती व्रातो वेति निदर्श-नम् ॥ ९ ॥ रेफो रेफत्वमाप्नोति शषहेषु परेषु च ॥

ददर्श वर्षो ऽग्रहीच्च सँय्योगे नैव कारयेत् ॥ १० ॥ व्यर्ण्णन्वर्ष्यायाल्लर्हंदा तत्र तावदुदाहृतिः ॥ लकारो ऽपि च सावर्ण्याद्देकारसदृशो भवेत् ॥ ११ ॥ शतवल्शा-च वल्हा च तत्र तावदुदाहृतिः ॥ अनुस्वारो यत्र कुत्र ठँ०कारो भवति ध्रुवम् ॥ १२ ॥ ह्रस्वो दीर्घो गुरुश्चेति त्रिविधः परिकीर्त्तितः ॥ ह्रस्वात्परो भवेद्दीर्घो ह्रठँ०स ऽइति दर्शनम् ॥ १३ ॥ दीर्घात्परो भवेद्ध्रस्वो मा ऽ सें-ध्यऽइति दर्शनम् ॥ गुरौ परे ह्यनुस्वारो गुरुरेव हि स स्मृतः ॥ १४ ॥ सि ऽ ह्यसीति तत्र तावट्टकारे दी-र्घऽएव सः ॥ देवाना ऽ हृदये तद्वत्स्कराणां तथा स्रुके ॥ १५ ॥ अथायोगवाहानाह ॥ अवर्णाच्च ऋका-राच्च विसर्गः कण्ठ्य एव सः ॥ इवर्णाच्च तथोवर्णात्तथा चैकारपूर्वकः ॥ १६ ॥ औकारपूर्वकश्चैव तालव्यो भवति-ध्रुवम् ॥ एकाराच्च कण्ठतालुर्विसर्गो भवति ध्रुव-म् ॥ १७ ॥ कण्ठोष्ठ्यस्तु तथौकाराद्विसर्गो भवति ध्रु-वम् ॥ देवो वः सविता चात्र हकारसदृशो भवेत् ॥ १८ ॥ देवीस्तिस्रो विसर्गस्तु हिकारसदृशो भवेत् ॥ आखुस्ते पशुरित्यादौ हुकारसदृशो भवेत् ॥ १९ ॥ विसर्गश्चाग्नेरित्यादौ हेकारसदृशो भवेत् ॥ विसर्गो बाह्वोरित्यादौ होकारसदृशो भवेत् ॥ २० ॥ अथ खैर्हञ्चैरित्यादौ हिकारसदृशो भवेत् ॥ विसर्गो द्यौ-

ष्मितेत्यादौ ङकारसदृशो भवेत् ॥ २१ ॥ ह्रकारो नैव मन्तव्य इति शास्त्रव्यवस्थितिः ॥ फणिनिश्श्वाससदृशो विसर्गो भवति ध्रुवम् ॥ २२ ॥ कनिष्ठिका मोचनं तु नीचे च प्रचये सति ॥ नमः कूप्याय प्रथमो द्वितीयो जाग्रतस्तथा ॥ २३ ॥ तर्जनीमोचनं कुर्य्यादुदात्ते तु विसर्गके ॥ देवो घर्म्मस्तथा ह्रस्वे स्वरिते तूभयं क्षिपेत् ॥ २४ ॥ अश्वो मर्त्यो भवेल्लच्यं स्वारे दीर्घे कनिष्ठिकाम् ॥ उभयोरपि ह्रस्वे च वकारे स्वरिते सति ॥ २५ ॥ दीर्घे ऽपि चोभयोः क्षेपऽइति शास्त्रव्यवस्थितिः ॥ यथा स्फटिकदण्डादिरुपाधिवशतो भवेत् ॥ २६ ॥ तद्वदूष्मा प्रयोक्तव्यो हिङ्कारो निदर्शनम् ॥ वसोः पवित्रं वै तत्र ह्युदाहरणमुच्यते ॥ २७ ॥ ऋकारः खलु सर्वत्र ह्येकारसदृशो भवेत् ॥ हृदे त्वगस्तृतीया च ऋचँव्वाचमथापरम् ॥ २८ ॥ इति लघुमाध्यन्दिनीयशिक्षा समाप्ता ॥

अथामरेशनिर्म्मिता वर्णरत्नप्रदी-
पिका शिक्षा प्रारभ्यते ॥

श्रेयो दिशतु नः कृष्णः कंसमातङ्गकेसरी ॥ राधा-
केलिकलाऽभिज्ञो गोपीवादकुतूहली ॥ १ ॥ उत्पन्नो
यः स्नुते वंशे बुद्धिमान्कृतनिश्चयः ॥ अमरेशइति ख्या-
तो भारद्वाजकुलोद्वहः ॥ २ सोऽहं शिक्षां प्रवक्ष्या-
मि प्रातिशाख्यानुसारिणीम् ॥ बालानां पाठशुद्ध्यर्थं
वर्णज्ञानादिहेतवे ॥ ३ ॥ जपादिशुभकार्य्येषु पुमान्ना-
धिकृतो भवेत् ॥ सम्यक्पाठं विना यस्मात्तं निमित्तं व-
दाम्यहम् ॥ ४ ॥ स्वरसंस्कारयोर्व्वेदे नियमः कथितो
यतः ॥ ततो विचार्य्य वक्तव्यो वर्णसङ्घातऽउत्तमः ॥ ५ ॥
मन्त्रो यः स्वरतो हीनो वर्णतो वाऽपि कुत्र चित् ॥
निष्फलं तं विजानीयात्तथैवाशुभसूचकम् ॥ ६ ॥ वेदस्या-
ध्ययनाद्धर्म्मः सम्प्रदानात्तथा श्रुतेः ॥ वर्णशोऽक्षरशो
ज्ञानाद्विभक्तिपदशोऽपि च ॥ ७ ॥ स्वरो वर्णोऽक्षरं
मात्रा तत्प्रयोगाऽर्थऽएव च ॥ मन्त्रं जिज्ञासमानेन
वेदितव्यं पदे पदे ॥ ८ ॥ स्थानं च करणं मात्रा स-
म्यगुच्चारणं तथा ॥ यो न वेद स निर्लज्जः पठामीति

कथँ व्वदेत् ॥ ९ ॥ अथ प्रथमतो वर्णसञ्ज्ञाऽधिक्रियते मया ॥ यया विना न सिद्ध्यन्ति व्यवहारा नृणामिह ॥ १० ॥ एकविंशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः ॥ द्विगुणानि व्यञ्जनानि ह्येतावान्वर्णसङ्ग्रहः ॥ ११ ॥ ऋपर्य्यन्ताः स्वरास्त्रेधा ऌकारो ह्रस्वएव च ॥ सन्ध्यक्षराण्यह्रस्वानि ते चैवमेकविंशतिः ॥ १२ ॥ ककारादिमकारान्ताः स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः ॥ चतस्रो यादयोऽन्तस्था ऊष्माणः शषसाः (१) सहाः ॥ १३ स्पर्शानां पञ्चमैर्य्योगे चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च जिह्वामूलीयएव च ॥ १४ ॥ उपध्मानीय इति च द्विस्स्पृष्टश्च तथाऽपरः ॥ द्विस्स्पृष्टता च विज्ञेया डढयोः स्वरमध्ययोः ॥ १५ ॥ पदकाले वियुज्येत द्विस्स्पृष्टो न भवेत्तदा ॥ सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो वाऽपि स्वरोऽक्षरम् ॥ १६ ॥ चतुर्णां पञ्चमैर्योगे उत्पद्यन्ते यमाश्च ये ॥ कुँ खुँ गुँ घुँ इति च ते चत्वारो नात्र पञ्चमः ॥ १७ ॥ वर्गाणां प्रथमौ द्वौ द्वावूष्माणश्च हवर्जिताः ॥ जित्सञ्ज्ञा भवन्त्येते शेषा धिसञ्ज्ञकाः स्मृताः ॥ १८ ॥ शषसा मुत्समाख्याता अवर्णः कण्ठ्यसञ्ज्ञकः ॥ सिम्सञ्ज्ञका ऋटपर्य्यन्ता भावी स्यात्कराद्यवर्ज्जितः ॥ १९ ॥ अन्त्यादवर्णाद्भवेद्वर्णः पूर्वः स उ-

(१) हकारसहिता इत्यर्थः ॥

पश्चाभिधः ॥ एताः सञ्ज्ञा बुधैर्ज्ज्ञेया व्यवहारप्रसिद्धये॥
२० ॥ ऌऌहजिह्वामूलभवौपध्मानीयस्तथैव च ॥ ना-
सिक्याश्च तथा चास्मिन्वर्णा वर्ज्याः सदैव हि ॥ २१ ॥
एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ॥ त्रिमा-
त्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रिकम् ॥ २२ ॥ तद-
र्द्धमणु तस्यार्द्धं परमाख्वभिधीयते ॥ वर्णग्रहे सवर्णो-
ऽपि सङ्ख्या स्पर्शेषु कीर्त्तिता ॥ २३ ॥ अथ वर्णसमा-
म्नाये स्थानं करणसँय्युतम् ॥ आत्मशक्त्या प्रवक्ष्येऽहं
तज्ज्ञातव्यमघं बुधैः ॥ २४ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णाना-
मुरः कण्ठशिरस्तथा ॥ जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासि-
कोष्ठौ च तालु च ॥ २५ ॥ हकारः पञ्चमैर्य्युक्तो यो-
ऽन्तस्थाभिरथाऽपि वा ॥ औरस्यं तं विदुः प्राज्ञाः कण्ठ्यं
शुद्धं प्रचक्षते ॥ २६ ॥ ऋवर्णोऽथ कवर्गश्च जिह्वामूली-
य एव च ॥ जिह्वामूले भवन्त्येषां जिह्वामूलं च-
कारणम् ॥ २७ ॥ इवर्णोऽथ चवर्गश्च एऐकारौ यशैः
सह ॥ तालुस्थाना भवन्त्येषां जिह्वामध्यं तु कारणम् ॥
२८ ॥ षकारोऽथ टवर्गश्च मूर्द्धन्याः परिकीर्त्तिताः ॥
जिह्वायाः प्रतिवेष्ट्याग्रमेतेषां कारणं स्मृतम् ॥ २९ ॥
ऌलसिताः स्मृता दन्त्या जिह्वाग्रकरणा हि ते ॥ रेफ-
श्च दन्तमूलोत्थो जिह्वाग्रेण विधीयते ॥ ३० ॥ उवर्णो-
ऽथपवर्गश्च ओऔकारौ तथा च वः ॥ ओष्ठ्या एते

स्मृता वर्णा उपध्मानीय एव च ॥ ३१ ॥ समानस्थानकरणा नासिक्यौष्ठ्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ वकार ओष्ठसम्भूतो दन्ताग्रकरणः स्मृतः ॥ ३२ ॥ अवर्णश्च विसर्गश्च हकारश्चापि केवलः ॥ कण्ठ्या वर्णाः स्मृता ह्येषां हनुमध्यं तु कारणम् ॥ ३३ ॥ यमानुस्वारनासिक्या नासामूलभवा दश ॥ मुखनासिकाकरणोऽनुनासिक इति स्मृतः ॥ ३४ ॥ पूर्वा मात्रा तु कण्ठ्यस्य एकारौकारयोर्भवेत् ॥ तालव्यस्य तथौष्ठ्यस्य परा प्रोक्ता यथा क्रमम् ॥ ३५ ॥ ऐकारौकारयोश्चैवं तत्त्वं ज्ञेयं विचक्षणैः ॥ एऐ तु कण्ठ्यतालव्यौ ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥ ३६ ॥ एतद्वर्णसमाम्नायस्थानं करणसँय्युतम् ॥ ज्ञातव्यं तन्मया प्रोक्तं शास्त्रतत्त्वार्थदर्शनम् ॥ ३७ ॥ यद्यद्यस्य भवेत्स्थानं करणं वा विशेषणम् ॥ सवर्णत्वेन सङ्ग्राह्य आस्ययत्नस्तु भिद्यते ॥ ३८ ॥ संवृतं विवृतं तद्वदस्पृष्टं स्पृष्टमेव च ॥ ईषत्स्पृष्टं चार्द्धस्पृष्टमास्ययत्नस्तु षड्विधः ॥ ३९ ॥ अकारः संवृतो ज्ञेयो विवृताश्चेतरे स्वराः ॥ अस्पृष्टास्यप्रयत्नाश्च स्वराः सर्व्वे भवन्ति हि ॥ ४० ॥ स्पृष्टाः स्पर्शास्तु विज्ञेया अन्तस्था ईषदुत्स्पृशः ॥ अर्द्धस्पृष्टाश्च विज्ञेया ऊष्माणो वर्णवेदिभिः ॥ ४१ ॥ ऋलोर्मध्ये भवत्यर्द्धमात्रा रेफलकारयोः ॥ तस्मादस्पृष्टता न स्यात्सम्भवे ऋलृकारयोः ॥ ४२ ॥ द्वि-

मात्रस्यैकमात्रस्य सँवृतादिप्रयत्नतः ॥ भिन्नस्याप्यस्तु सावर्ण्यं तदर्थमिदमुच्यते ॥ ४३ ॥ अथातोऽवरतो वक्ष्मि चर्च्चा पूर्वपराङ्गयोः ॥ स्वारप्रयोजना चासौ वेदितव्या विचक्षणैः ॥ ४४ ॥ सँय्योगस्यादिभूतो यः स पूर्व्वाङ्गं भवेद्यथा ॥ अश्व्यः शशवसँय्योगे शः पूर्व्वाङ्गः शवोऽन्यतः ॥ ४५ ॥ यमश्च पूर्वस्याङ्गं स्याच्चकारात्पूर्व्वसंयुतः ॥ रुक्मः पूर्वस्य कयमावुत्तरस्य तु मः स्मृतः ॥४६॥ सँय्योगादिपरद्वित्वे पूर्व्वाङ्गं क्रमजं यथा ॥ पार्श्व्यं रषौ तु पूर्वस्य परस्य शवयात्मकम् ॥ ४७ ॥ क्रमजाच्चोत्तरं स्पर्शे परे पूर्व्वाङ्गकँय्यथा ॥ पाष्ण्यां पूर्व्वस्य रषषाः परस्याङ्गं णयात्मकम् ॥ ४८ ॥ यद्व्यञ्जनं च यस्याङ्गं तत्तेन सस्वरं भवेत् ॥ एतदर्थमिदं प्रोक्तं स्वारसन्देहभेदकम् ॥ ४९ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च नासिक्योऽथ यमास्तथा ॥ जिह्वामूलमुपध्मा च नवैते स्युः पराश्रयाः ॥ ५० सँय्योगबाह्या एवैते निजस्वरविवर्जिताः ॥ पूर्व्वस्याङ्गं भवन्त्येते स्वर एतेषु पूर्ववत् ॥ ५१ ॥ स्वरभक्तिश्च पूर्व्वाङ्गं देवम्बर्हिरुदाहृतिः ॥ इकारे च तथोकाकारे तां यत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥ ५२ ॥ रेफो वाऽथ लकारो वा यत्रोष्मणि स्वरोदये ॥ स्वरभक्तिर्भवेत्तत्र पूर्व्वमाक्रम्य पठ्यते ॥ ५३ ॥ ऊष्मणामुपरिस्थस्तु रेफो याति रेवर्णताम् ॥ रेफत्वं पुनरायाति यद्यूष्माणोऽन्य-

सँय्युताः ॥ ५४ ॥ ऊष्मणां स्वरभक्तिस्तु द्विभीवं बाधते यथा ॥ व्वर्षो व्वर्षीयसि ह्वार्षोच्छृतवल्शोऽपि सिध्यति ॥ ५५ अष्टौ स्वरान्प्रवक्ष्यामि तेषामेव च लक्षणम् ॥ जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रश्लिष्टस्तदनन्तरम् ॥ ५६ ॥ तैरोव्यञ्जनऽएवाथ तैरोविराम एव च ॥ पादवृत्तस्ततस्तद्वत्ताथाभाव्यस्तथाऽष्टमः ॥ ५७ ॥ एकपदे निपूर्वस्तु सयवो जात्यइष्यते ॥ अपूर्व्वोऽपि परस्तद्वद्धान्यं कन्या स्वरित्यपि ॥ ५८ ॥ सप्तोदात्तादयो ज्ञेया परेऽभिनिहितादयः ॥ चयो नीचपरास्तत्र प्रश्लिष्टान्तं निदर्शनम् ॥ ५९ ॥ एओ आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो नीच एव च ॥ लुप्यते सन्धिकार्य्ये यत्तं चाभिनिहितं विदुः ॥ ६० ॥ तेऽप्सरसां च तेऽवन्तु व्वेदोऽसीति तथोऽस्वपि ॥ इउ वर्णावुदात्तौ चेदनुदात्तस्वरोदयौ ॥ ६१ ॥ यवाभ्यां चैव सँयुक्तौ तदा क्षैप्रः स्वरो भवेत् ॥ व्याज्यर्व्वं त्र्यम्बकँय्यद्वद्वन्नो योजान्विन्द्रेति च ॥ ६२ ॥ उच्चः पूर्व्वः परो नीच इकारोऽन्योऽन्यसङ्गतः ॥ प्रश्लिष्टः सस्वरो ज्ञेयः स्रुचीवाभीन्धताँय्यथा ॥ ६३ ॥ उदात्तपूर्व्वो यत्र स्यान्नीचो व्यञ्जनसँय्युतः ॥ स तैरोव्यञ्जनइति स्वरो भवति तद्यथा ॥ ६४ ॥ इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योते निदर्शनम् ॥ उदात्तावग्रहो यत्र स तु तैरोविरामकः ॥ ६५ ॥ स्वरो ज्ञेयः पदेऽन्यत्र तैरोव्य-

ञ्जनएव तु ॥ यथा गोपताविति गोपतौ यज्ञपतिस्तथा ॥ ६६ ॥ स्वरयोरन्तरे यत्र विट्टत्तिर्य्यदि दृश्यते ॥ स पादवृत्त इत्याख्यः कार्द्दमरे निदर्शनम् ॥ ६७ ॥ उदात्तादिरुदात्तान्तो नीचोऽवग्रह एव च ॥ ताथाभाव्यो भवेत्कम्पस्तनूनप्त्रे निदर्शनम् ॥ ६८ ॥ माध्यन्दिनविरोधी स्यात्ताथाभाव्यस्तु यः स्वरः ॥ भिन्नो यतोऽत्र दृश्येते तावुदात्तानुदात्तकौ ॥ ६९ ॥ तस्मान्माध्यन्दिनीयानां पदे कम्पो विधीयते ॥ तयोक्तमौज्जिहायनकैर्म्माध्यन्दिनानुसारिभिः ७० ॥ अवग्रहो यदा नीचप्रोच्चयोर्म्मध्यतः क्वचित् ॥ तथाभाव्यो भवेत्कम्पस्तनूनप्त्रे निदर्शनम् ॥७१॥ जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टाः स्वरिता इमे ॥ नीचपूर्वा यदा त्वेते तिर्य्यक्क्स्वारस्तदा भवेत् ॥ ७२ ॥ जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रश्लिष्टश्च चतुर्थकः ॥ एते स्वराः प्रकम्पन्ते दृष्ट्वोदात्तं पुरः स्थितम् ॥ ७३ ॥ यथा व्वरुणः पस्त्या स्वा युञ्जोऽस्माकन्तथाऽपरम् ॥ परमेष्ठ्यभिधीतोऽभीममित्यादि निदर्शनम् ॥ ७४ ॥ नीचपूर्व्वोदात्तपरः स्वरोऽसौ प्रणिहन्यते ॥ अन्यथा नीचएव स्यात्स्वर्णं घर्म्मादिकँव्यथा ॥ ७५ ॥ स्वरितादनुदात्तं यत्तत्सर्व्वं प्रचयात्मकम् ॥ स्यादुदात्तमयं चैव त्वामद्येत्यादिकँव्यथा ॥ ७६ ॥ तिर्य्यक्स्थानगते हस्तेऽनुदात्तो दृश्यतेऽपरः ॥ प्रचितं तँव्विजानीयादुदात्तं स्वरमाप्नुयात् ॥ ७७ ॥ जात्यं ज्ञात्वा ततः

पश्चात्प्रचितो दृश्यते यदि ॥ तन्तु तत्रैव निर्वर्त्य पश्चा-
द्ध्रस्वं प्रचालयेत् ॥ ७८ ॥ नोदात्तस्वरितात्पूर्व्वं प्रचितं
स्यादुदात्तवत् ॥ कृत्वानुदात्तमथ तमुदात्तस्वरमाच-
रेत् ॥ ७९ ॥ यथा स्वात्स्वरितात्स्वारो व्वाजे वाजेऽव-
तेति च ॥ स्वरितोदये सेनानी ग्रामण्यौ, सहस्राय
च॥ ८० ॥ तैरोव्यञ्जनवज्ज्ञेयो जात्योऽभिनिहितः प्र-
चः ॥ यथा धान्यं कन्या इव व्वेदोऽसीति तुथोऽस्य-
पि ॥ ८१ ॥ व्वत्सरोऽसि भवेत्तद्वदाज्ज्यर्व्वंश्च स्रुचीव
च ॥ उदात्तस्वरितपरप्रचितस्यापि नित्यशः ॥ ८२ ॥
भवेन्नीचतरादेशो वैय्याकरणसम्मतः ॥ स्वरिताद्वा-
ऽनुदात्ताद्वा उदात्तो दृश्यते यदि ॥ ८३॥ शून्यं प्रचाल-
येद्ध्रस्वं स्वरितात्स्वरितेऽपि च ॥ शून्यं प्रचालयेद्ध्रस्वं य-
दुक्तं केन चित्क्वचित् ॥ ८४ ॥ तत्कातीयविरोधी स्या-
त्सम्प्रदायविरोधकृत् ॥ उक्तं च याज्ञवल्क्येन मन्त्रे वा-
जसनेयके ॥ ८५ ॥ स्वरउच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित-
एव च ॥ स्वरप्रधाने त्रैस्वर्य्यँ व्यञ्जनं तेन सस्वरम् ॥
८६ ॥ मणिवद्व्यञ्जनान्याहुः सूत्रवत्स्वर इष्यते ॥ व्य-
ञ्जनान्यनुवर्त्तन्ते यत्र तिष्ठति सस्वरः ॥ ८७ ॥ वर्णेषू-
च्चार्य्यमाणेषु विकाराः स्युस्त्रयस्तनोः ॥ आयाममार्द्दवौ
चोभौ तृतीयश्चाभिघातकः ॥ ८८ ॥ गात्रस्योच्चमध-
स्तिर्य्यग्गमनं स्याद्यतः क्रमात् ॥ तत्रोदात्तेऽनुदात्ते च

स्वरिते च प्रकीर्त्तितम् ॥ ८९ ॥ उभयवांश्च स्वरित एकीभावेऽन्ययोर्भवेत् ॥ यथा पत्घ्येव चम्वीव ब्रह्माऽसृज्यत म्हत्यवे ॥ ९० ॥ अथोदात्तोनुदात्तस्य स्वरितस्यापि सङ्गमे॥ उदात्त एकी भवति षट् प्रकारः स नान्यथा ॥ ९१ ॥ द्वयोस्तु स्वरयोस्सन्धावेकीभावो यदा भवेत् ॥ तदा नीचोऽप्युदात्तस्य वशं गच्छति सान्वयः ॥ ९२ ॥ उदात्तयोरथैकत्वे भवेदुदात्तएव च ॥ स पुरस्तात्परस्ताद्वा यथा स्वात्प्राप्यर्थयत्विति ॥ ९३ ॥ एमे तन्नैजति परं व्विश्श्वाभ्यस्त्वा पुनस्तथा ॥ नाभिरस्याथ मेऽङ्गानि जयन्तन्त्वां तथैव च ॥ ९४ ॥ पाशिनोऽति देवाऽगात्पूर्व्वोऽगाद्बर्हिराऽसदत् ॥ आऽरुहा साऽध्वराश्याद्विद्यादेवं निदर्शनम् ॥ ९५ ॥ अस्यापवादरूपं यदुदाहरणमुच्यते ॥ आख्यातानां प्रयोगेषु पूर्वं पदमुपस्थितम् ॥ ९६ ॥ षोडशाक्षरपर्यन्तं तद्योगि स्वरमुद्वरेत् ॥ याँ २ ॥ऽ आऽवहो यदावद्भ्यो नः पिता तथाऽपरम् ॥ ९७ ॥ यत्पुरुषँ व्यदधुश्च विद्यादेवं निदर्शनम् ॥ जात्यपूर्वोदात्तपरो ह्युच्चो भवति नित्यशः ॥ ९८ ॥ यथाऽद्यूत्त्येऽवसेऽपि स्याज् ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ॥ स्वर्व्यो य स्वरितपरोदात्तपूर्वो यथा भवेत् ॥ ९९ ॥ स्वरितोदात्तयोः सन्धावुदात्तो बलवान्स्मृतः ॥ हित्वाऽभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टांस्त्रीनिमान्स्वरा-

न् ॥ १०० ॥ क्वीदृश्यानुदात्तपूर्वोदात्तपरो यथा भ-
वेत् ॥ स्वर्व्यीय स्वरितपरोदात्तपूर्वः पदे यथा ॥
१०१ ॥ सर्वतोच्चो ऽभिनिहितः प्रश्लिष्टस्तदनन्तरम् ॥
ततो मृदुतरौ स्वारौ जात्यक्षैप्रावुभौ स्मृतौ ॥ १०२ ॥
ततो मृदुतरः स्वारस्तैरोव्यञ्जनउच्यते ॥ पादवृत्तो
मृदुतरस्त्वेतत्स्वारबलाबलम् ॥ १०३॥ द्वयोस्तु स्वरयो-
स्सन्धौ स्वरितः स्यात्परो यदि ॥ उदात्तस्यान्तस्थीभावे
प्रोच्यते त्र्यम्बकँय्यथा ॥ १०४ ॥ योजान्विन्द्र क्वीड्ड
ङ्ङो द्व्नः सर्पिस्तथाऽपरः॥ नियमः स्वरसन्धेस्तु समाप्तो
विदुषां प्रियः॥१०५॥अथाऽतः संस्कारविधिः कथ्यते यो
मयाऽधुना ॥ लोपागमौ विकारश्च प्रकृत्या भवनं त-
था ॥ १०६ ॥ ज्ञातव्यो निपुणैरेवं संस्कारोऽसौ चतु-
र्विधः॥स्वरयोर्वा हलोर्वाऽपि स्वरव्यञ्जनयोस्तत॥१०७॥
ते नोऽवन्त्वथ देवासऽएदमापोऽअपान्नपात् ॥ देवान-
ऽआयुः प्र्राङ्ङ् सोमस्तन्नश्चिकित्वान्वँय्यथा ॥ १०८ ॥
प्रथमात्तु हकारोऽयं तच्चतुर्थत्वमाप्नुयात् ॥ उद्धर्षयावा-
ड्ढव्यानि ज्ञेयमेवं निदर्शनम् ॥ १०९ ॥ आद्यः स्व-
रे तृतीयत्वं घोषवत्सु त्वपञ्चमः ॥ अघोषे प्रथमत्वं वा
उद्देनं युङ्क्ष्मे अपि ॥ ११० ॥ पदान्ताः प्रथमा वर्णाः
परतोः स्वरघोषिणोः ॥ भजन्ते स्वतृतीयत्वं स्वोत्तमत्वं
यथोत्तमे ॥ १११ ॥ आद्योत्तमाः पदान्तीयास्त्ववर्गे प-

रिहाय च ॥ ख्युर्वर्णमहाँस्तन्निचय्य विन्द्यादेवं निदर्श-
नम् ॥ ११२ ॥ कखयोः परयोर्नित्यं पफयोः परयोर-
पि ॥ विसर्गस्य यदुक्तन्तल्लक्षणन्नात्र सिद्ध्यति ॥ ११३ ॥
मयि वः कामधरणं ततः खनेम चाऽप्यथ ॥ अग्निः
पशुर्या: फलिनीर्विद्यादेवं निदर्शनम् ॥ ११४ ॥ अ-
ग्निनिष्परसमरीर्द्यौष्पिता च वसुष्कविः ॥ आविष्कृ-
णुष्वेव तथा परो वो व्यसतिष्कृता ॥ ११५ ॥ एव मा-
दौ विसर्गस्य षत्वमिच्छन्ति सूरयः ॥ पूर्वोक्तस्यापवा-
दोऽयं ज्ञातव्यः कृतबुद्धिभिः ॥ ११६ ॥ कण्ठ्योपधः स-
कारः स्याद्भाव्युधः ष एव च ॥ अघोषे घोषवति तु लो-
पो रेफो यथाक्रमम् ॥ ११७ ॥ दूडभ्यदेडायास्मद्
ज्योतिष्कृद्दिष्कृतिस्तथा ॥ तन्न ऽइन्द्रोऽयज्ञा मा
हविर्हीतन्निदर्शनम् ॥ ११८ ॥ भाव्युधः पत्वमेति व-
र्जयित्वा कृषीष्कृधिम् ॥ प्रत्ययस्य सवर्णत्वं यातीति
शाकटायनः ॥ ११९ ॥ अविकारं च शाकल्यो मन्यते
शषसेषु च ॥ आशुः शिशानो वृषभो देवोवः सवि-
ता तथा ॥ १२० ॥ अदितिः षोडशेत्यादिर्विज्ञेयोदा-
हृतिर्विदा ॥ पदान्ताः प्रथमा वर्णाः शषसेषु परेषु
तान् ॥ १२१ ॥ शौनको द्वितीयानिच्छेत्प्रकृत्या शा-
कटायनः ॥ असमानस्थलस्थाश्चेच्छौनकोऽपि वदेत्तदा ॥
१२२ ॥ सम्यक्स्रवन्ती वट्सूर्यानुष्टुप्शारद्यथापरम् ॥

तत्वविद्भिश्च तत्सत्यन्द्वितीयं नात्र कर्हिचित् ॥ १२३ ॥
असस्थानस्थितत्त्वाच्च तैलाणां तु न तन्मतम् ॥ पदान्तस्य
तवर्गस्य चवर्गे परतः स्थिते ॥ १२४ ॥ चवर्गः स्यात्त-
कारस्य चछयोः शागमः स्मृतः ॥ शकारश्छत्वमाप्नोति
तवर्गात्स्पर्शवर्जितः ॥ १२५ ॥ तच्चक्षुर्जिह्वानाश्च
तच्छकेयमतः परम् ॥ वृश्च्छोचा यृविष्ठ्ये ति वाजाञ्ज-
यच्चग्रापरम् ॥ १२६ ॥ तकारस्य पदान्तस्य शकारे
परतः स्थिते ॥ चवर्गमञ्चमत्वं स्यान्नच्छादेशे तु शाग-
मः ॥ १२७ ॥ स्वधावाञ्छुक्रः पिशङ्गाञ्छिशिरायेति
वै तथा ॥ आदित्याञ्छ्मश्रुभिन्नीत्र छत्वं स्यात्स्पर्शश-
ङ्कया ॥ १२८ ॥ दधन्वान्स्वयान्यकारे नकारो लो-
पमाप्नुयात् ॥ पीवोऽअन्नान् रयिवृधे परे वाऽपि तथा
पुनः ॥ १२९ ॥ स्वराणामानुनासिक्यं प्रतिजानन्ति
सर्वतः ॥ वर्ज्जयित्वा तमाकारं(१) मकारो यत्र लुप्यते ॥
१३० ॥ उपधारञ्जनं कुर्य्यात्स्वरे विकरणे सति ॥ लो-
पे प्रकृतिभावे च नोपधारञ्जनं भवेत् ॥ १३१ ॥ प-
दान्तस्थो नकारो यः सोऽनुनासिकपूर्वकः ॥ लकारे
लत्वमाप्नोति ग्रसत्वं चतकारयोः ॥ १३२ ॥ यथाऽ-
स्मिँल्लोके त्रीँल्लोकानन्हीँश्च सर्वानप्युत ॥ गवयाँस्त्वष्ट्रे प-
शूँस्ताँश्चक्रे चैव निदर्शनम् ॥ १३३ ॥ स्पर्शे परे नका-

(१) यत्र लोपो विधीयते । इति 'ग'पुस्तकपाठः ॥

रस्य विकारो नोपलभ्यते ॥ चतौ विहाय तत्राऽपि प्र-
कृत्या भवनं क्वचित् ॥ १३४ ॥ यथाऽस्मिन्नगोष्ठेऽक्वन्क-
र्म्म देवान्द्विवमथापरम् ॥ पशून्नपाहीति जानीयान्न-
कारस्यैकरूपताम् ॥ १३५ ॥ धामन्ते पतयिष्णवर्व्वन्
शत्रून्नाढि तथाऽपरम् ॥ मित्र मह्शिश्चकित्वान्वस्पूषन्तव
व्रते तथा ॥ १३६ ॥ मदिन्तमानां च मधुन्तमानां
तद्वितें तमे ॥ निर्ज्जगन्वान्तमसि च न विकारो भवे-
दिह ॥ १३७ ॥ एते निपातसिद्धत्वान्न विकारमवा-
प्नुयुः ॥ नॄन्प्रकारे विसर्गत्वमुपधारञ्जनं लभेत् ॥
१३८॥ यन्तॄन्क्रतून्वनस्पतीन्परिधीँश्च चतुर्थकम् ॥ स्व-
रे रेफत्वमाप्नोति नासिक्यं चोपधा तथा ॥ १३९॥ अ-
नुस्वारश्च रोष्मसु मकारस्येति यो विधिः ॥ पदयो-
रन्तरे सः स्यात्पदमध्ये तु नस्य च ॥ १४० ॥ यथाऽपा-
ꣳ रसं चैव त्वाꣳ शश्वन्तऽएव च ॥ यजूꣳषि तपूꣳषि-
उरुꣳहीति निदर्शनम् ॥ १४१ ॥ पदान्तीयमकारस्य
त्वन्तस्थाः परतो यदि ॥ नासिक्यमुपधापूर्वं सोऽन्त-
स्थात्वमवाप्नुयात् ॥ १४२ ॥ सँय्यौमि संव्वपामीति तँ-
ल्लोकं च यथा भवेत् ॥ अपदान्तस्य रेफे न यद्दस्मोऽ-
प्रतिसर्प्पति ॥ १४३ ॥ एकमात्रो द्विमात्रः स्यात्त्रिमा-
त्रान्मात्रिको यथा ॥ त्वꣳ सोम हवीꣳषि सꣳस्रष्टा
न संय्युजि ॥ १४४ ॥ अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्दवर्ण

व्यञ्जनोदयः ॥ ह्रस्वाद्वा यदि वा दीर्घाद्देवानांठ॰ हृदये यथा ॥ १४५ ॥ मकारः प्रत्यये स्पर्शभवेत्तद्वर्गपञ्चमः ॥ त्रजङ्गच्छ व्रतञ्चरिष्यामि शण्डस्तथा पुनः ॥ १४६ ॥ एतन्नेदम्पितृव्यस्य यच्छन्नाम्पञ्च वै यथा ॥ संय्योगादिः स्वराद्वृद्धित्वं प्राप्नोतीति विदुर्बुधाः ॥ १४७ ॥ तत्पदान्तपदाद्योर्वा पदमध्येऽपि सर्व्वतः ॥ सम्यक्स्रवन्ति सरितः सन्धौ तु पदयोर्यथा ॥ १४८ ॥ अनुष्टुप्शारदी तद्वत्प्रथमस्तु द्विरुक्तिजः ॥ मध्येऽश्वस्तूपरो यद्वदश्वस्य त्वा तथाऽपरम् ॥ १४९ ॥ अस्वरान्न भवत्येतत् अधि अत्कर्णवद्यथा ॥ परं रेफहकाराभ्यां व्यञ्जनं तूष्मवर्ज्जितम् ॥ १५० ॥ द्वित्वमापद्यते रेफहकारौ तु न कुत्र चित् ॥ यथा सूर्य्योऽथ सर्व्वेभ्यो बाह्वोर्गृह्णामि चैव हि ॥ १५१ ॥ ऊष्माणो रेफसङ्क्रान्ता न द्विः स्युस्तत्स्वरोदयाः ॥ यथाऽर्शसदुपचितां वर्षो वर्षीयसीति च ॥ १५२ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषो देवबर्हिर्य्यथा स्मृतम् ॥ अन्तस्थाभिर्य्यदा युक्ता ऊष्माणो रेफपूर्व्वकाः ॥ १५३ ॥ वर्ष्याय चान्तः पार्श्वंयञ्च रेफाद्वित्वं भजन्ति ते ॥ ऊष्मान्तस्थापरः स्पर्शो द्वित्वमापद्यते यथा ॥ १५४ ॥ अश्मन्नूर्जं सस्नितमं धिष्ण्या राष्ट्रं च गृह्णते ॥ यकारात्स्पर्शसंय्योगो नोपलभ्येत कुत्र चित् ॥ १५५ ॥ शल्मलि-

श्च दधिक्राव्णः पुरुराव्णस्तथैव च ॥ यदि चास्वरपू-
र्व्वाः स्युरूष्माणस्तस्था न तत्परः ॥ १५६ ॥ स्पर्शो
द्वित्वमवाप्नोति स्थालीभिर्द्दिवः स्कम्भनीः ॥ यत्र चो-
भयतः स्पर्शैः संयुक्ताः प्रथमाः सहाः ॥ १५७ ॥ तत्र
नाद्यः क्रमो ज्ञेयो नापरो बोधितो बुधैः ॥ पञ्चा-
णि वाऽथ सुद्धा च विश्वप्स्न्या च तथा पुनः ॥
१५८ ॥ नेदृशेषु द्विरुक्तिः स्यादिति प्राज्ञमनीषिणः ॥
जिह्वामूलीयतः स्पर्श उपध्मानीयतस्तथा ॥ १५९ ॥
सऽइधानो वसुष्कविर्द्दौष्पितेत्यादिकंयथा ॥ विस-
र्ज्जनीयाच्च परो यः स्पर्शो व्यञ्जनोदयः ॥ १६० ॥ सो-
ऽपि द्वित्वमवाप्नोति युञ्जानः प्रथमंयथा ॥ सकारस्य
द्विरुक्तिर्य्या सा द्वयोरेव नान्यतः ॥ १६१ ॥ आ च शा-
स्स्वा च रास्स्वेयत्सकारोऽत्र द्विरुक्तितः ॥ ह्रस्वपूर्व्वा ङ-
नौ स्यातां पदान्तौ द्विः स्वरोदयौ ॥ १६२ ॥ युङ्ङसीति
तथा चाभ्मन्नूर्ज्जमित्यादिकंयथा ॥ प्रथमैश्च स्ववर्गीयै-
र्द्वितीया द्विर्भवन्ति हि ॥१६३॥ तृतीयैस्तु चतुर्थाश्च व्वि-
कख्यायाजिघ्रकंयथा ॥ उख्यं सख्यं च मुख्यं च वर्जयि-
त्वा पदत्रयम् ॥ १६४ ॥ ख्याधातोः खययोः स्यातां क-
शौ गार्ग्यमते यथा ॥ विक्श्याऽऽक्शातमित्येतन्माध्यन्दि-
नविरोधकृत् ॥ १६५ ॥ विकख्याय कखया युक्तास्त्वया
आच्छ्यतीति वत् ॥ गोष्ठानं षटठा एवं प्रात्यं तथा

यसँय्युतम् ॥ १६६ ॥ व्विष्प्फुरन्ती च षपफा युक्ता-श्चैवं चतुर्थकाः ॥ आजिग्घ्रगघरायुक्ता मीड्ढ्वश्च डढवास्तथा ॥ १६७ ॥ अद्ब्नो दधवाश्चैवं व्विब्भाड् ङ्भरसँय्युतम् ॥ ऋवर्णे न द्विरुक्तिः स्यात् ङनकारौ विहाय च ॥ १६८ ॥ लृवर्णेऽपि तथैव स्यात् क्लृप्तं चानिष्टतँय्यथा ॥ अवसानस्थितं चापि व्यञ्जनं न द्वि-रुच्यते ॥ १६९ ॥ ऊर्क् सूनृता पदे एवं संहितायां न वार्य्यते ॥ स्वरात्परश्छकारस्तु सर्वत्र द्वित्वमाप्नुयात् ॥ १७० ॥ यस्यातिहाय सहेति पदत्रयपरं विना ॥ द्वि-रुक्तिं वर्ज्जयेन्नित्यं यमेऽपि परतः स्थिते ॥ १७१ ॥ स-क्थ्ना देदिश्यते नारी ककारोऽत्रैकएव हि ॥ यमे परे निषेधस्तु पुनर्द्वित्वनिवारकः ॥ १७२ ॥ ये रुक्क्म-प्राप्त्मप्रभृतिप्राज्ञास्तेषां मनीषिणाम् ॥ सँय्योगादिश्च पूर्व्वाङ्गं यमश्चेति विरोधकृत् ॥ १७३ ॥ तस्माद्यदुक्तं तत्साधु नत्वन्यत्कल्पनाक्षमम् ॥ अपञ्चमात्पदे नित्यं पञ्चमेषु परेषु च ॥ १७४ ॥ यमोत्पत्तिर्भवेत्तत्र रु-क्क्मः प्राप्त्मा निदर्शनम् ॥ स्वरात्संय्योगपूर्व्वस्य द्वित्वा-ज्जातो द्वितीयकः ॥ १७५ ॥ तस्यैव यमसञ्ज्ञा स्यात्पञ्चमैरन्वितो यदि ॥ स्पर्शानां पञ्चमैर्य्योगे चत्वा-रो ये यमाः स्मृताः ॥ १७६ ॥ अयस्त्रिखण्डेन ते तुल्या घनवन्त्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ यमास्तदा निवर्त्तन्ते ऊष्मा-

मध्ये भवेद्यदि ॥ १७७ ॥ ऊर्णापिण्डेन ते तुल्याः पाशैस्तन्मन्या निदर्शनम् ॥ स्पर्शाऽअपञ्चमा ये च अन्तस्थाभिश्च सँय्युताः ॥ १७८ ॥ दारुपिण्डेन ते तुल्याः स्लथबन्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥ अपञ्चमे स्ववर्गीये न प्राग्वर्णो द्विरुक्तिभाक् ॥ १७९ ॥ तद्देवानां च यद्देवाऽअन्तरिक्षम्पुरीतता ॥ ईड्यवाड्डीनिस्तावेतावुद्रश्चापि तथैव च ॥ १८० ॥ चरद्दुद्र्व्यस्य वचनो द्वित्त्वं नैवात्र विद्यते ॥ चत्त्वष्टत्वस्तथा श्चित्त चित्त सत्त तथैव च ॥ १८१ ॥ यत्र तत्र पदेष्वेषु व्यञ्जनं न द्विरुच्यते ॥ उपोत्थित-मुत्तम्भनमुत्तभानोत्थिताय च ॥ १८२ ॥ उत्थाय बृहती चैषु त्रयः स्पर्शा भवन्ति हि ॥ वर्णं द्विवर्णसँय्योगे-एकवर्णवदुच्यते ॥ १८३ ॥ स्वरमध्ये सजातीये विजातीये द्वयोः श्रुतिः ॥ कुक्कुटोऽसि तथा तन्नऽआज्ज्यं भुज्ज्युः श्रुतिर्द्वयोः ॥ १८४ ॥ स्पर्शात्परककारस्य स्फोटनं दोषकृन्न वा ॥ अत्राचार्य्याश्रयाद्वित्त्वं स्फोटनं द्वित्वनाशनम् ॥ १८५ ॥ अयस्पिण्डेन तत्तुल्यं तस्मादुच्चारणं तथा ॥ काण्डात्काण्डाद्वषट्कृतं यक्तल्लोमादिकँय्यथा ॥१८६॥ स्ववर्गीयैस्तु सँय्योगः स्पर्शानां सम्भवेद्यदि ॥ तत्पूर्व्वस्य श्रुतिर्न्नास्ति विरामव्यञ्जनस्य च ॥ १८७ ॥ द्वितीयाश्च चतुर्त्थाश्च वर्णाः सोष्माणएव हि ॥ यदैते पञ्चमैर्य्युक्ता वायुः सम्यगृते

मुखात् ॥ १८८ ॥ तं धारयेत्प्रयत्नेन घनबन्धं समुच्च-
रेत् ॥ सक्थ्ना दद्ध्मस्तथा दद्ध्ना अघ्न्या इति निद-
र्शनम् ॥ १८९ ॥ स्वराः सँय्योगपूर्व्वा ये व्यञ्जनान्ता-
स्तथान्तगाः ॥ एषां कालो द्विमात्रः स्यान्न तु दीर्घा
हि ते स्मृताः ॥ १९० ॥ यथाऽग्निर्द्दूर्य्यथा विष्णुः
प्रत्यङ् दध्यङ् ऋषिस्तुतम् ॥ याहि पाहि रच मधु
विद्यादेवं निदर्शनम् ॥ १९१ ॥ व्यञ्जनान्तस्य मोचः
स्यात्करणस्थानतः पदे ॥ अन्यदन्यप्रयत्नेन पदमारभ्य-
ते बुधैः ॥ १९२ ॥ अन्यथा तु पदादौ च द्वित्त्वमाप-
द्यते ध्रुवम् ॥ सँय्यामि सँव्वपामीति इमम्मेति निदर्श-
नम् ॥ १९३ ॥ अर्द्धर्चादेः समाप्तौ च मोचणं तु वि-
धीयते ॥ पादश्छन्दोऽनुरोधेन एकद्वित्रिचतुष्पदः ॥
१९४ ॥ अप्यनेकपदैः क्वाऽपि दृश्यते पादपूरणम् ॥
हृदि स्पृशं यथैकस्मिन्पदे स्यात्पादपूरणम् ॥ १९५ ॥
क्रतोर्भद्रद्रस्य द्विपदं क्रतुन्न भद्द्रमित्यतः ॥ अग्ने
त्वन्नोऽअन्तमस्त्र विद्यात्पादचतुर्विधम् ॥ १९६ ॥ वि-
धमग्नेऽनेकपदमेवमादिनिदर्शनम् ॥ ङनकारौ प-
दान्तीयौ सकारे परतः स्थिते ॥ १९७ ॥ कताभ्यां
व्यवधीयेते प्राङ्ङ्क्सोमश्च यथा तथा ॥ प्रत्यङ्ङ्क्सोम-
स्तीन्न्त्समुद्रानस्मान्न्त्सीते निदर्शनम् ॥१९८॥ “ऋकारे
प्रत्यये कराद्यः पाठे ह्रस्वत्त्वमाप्नुयात् ॥ स्वाहऽऋषभमि-

न्द्रोऽथ विश्वकर्म्माऽऋषिस्तथा ॥ १९९ ॥ येनऽऋषय-ऽइत्यत्र यत्रऽऋषयऽइत्यपि ॥ ह्रस्वे ह्रस्वविधानँय्यत्त-त्सन्धिविनिवर्त्तकम् ॥ २०० ॥ एओ ऐऔ तु चत्वा-रः क्रमादेव स्वरे परे ॥ अयवायावतां यान्ति इडऽ-एहि दृश्यानुवत् ॥२०१॥ सरस्वत्या ऽअग्रजिह्वं ताऽउ-भौ च यथा क्रमम् ॥ यवयोरत्र लोपः स्यात्स्वरमध्ये पदान्तयोः ॥ २०२ ॥ अयादौ यवयोर्ल्लोपे न पुनः सन्धिरिष्यते ॥ असस्थाने वकारस्य लोपन्नेच्छन्ति सूरयः ॥ २०३ ॥ पादादौ च पदादौ च सँय्योगावग्र-हेषु च ॥ यः शब्दइति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः ॥ २०४ ॥ युक्तेन मनसा यव्वत्त्वा यामि तथाऽ-परम् ॥ अनूकाशेन बाह्यञ्च योगे योगे निदर्शनम् ॥ २०५ ॥ उपसर्गपरो यः स पदादिरपि दृश्यते ॥ ई-षत्स्पृष्टो यथा वि यत्पदच्छेदे परो भवेत् ॥ २०६ ॥ यदेव लक्षणं यस्य वकारस्यापि तद्भवेत् ॥ यत्र यत्र विशेषः स्यादिदानीं स तु कथ्यते ॥ २०७ ॥ वकार-स्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्ल्लघुर्लघूतरः ॥ आदौ गुरुर्ल्लघु-र्म्मध्ये पदस्यान्ते लघूतरः ॥ २०८ ॥ उपसर्गपरौ यत्र यवकारौ पदादिगौ ॥ ईषत्स्पृष्टौ ततो ज्ञेयावभि यु-ङ्ग्ध उपा यथा ॥ २०९ ॥ परि वाजपतिः कविः प्रवो-चं च निदर्शनम् ॥ अनु योजान्विन्द्र ते तु उप यज्ञँ-

त्विना तथा ॥ २१० ॥ त्वदर्त्थवाचिनौ वो वाँव्वा वै यदि निपातजौ ॥ आदेशाश्च विकल्पास्स्युरीषत्स्पृष्टा हि ते स्मृताः ॥ २११ ॥ देवो वः सविता य़ा वाँव्वातो वाऽथ तथा न वै ॥ तव व्वायष्टतस्पतेऽस्ति वान्वा निदर्शनम् ॥ २१२ ॥ द्वैधीभावे समुत्पन्ने लक्षणान्निर्णयो भवेत् ॥ लक्षणँव्वाऽविनाशि स्यात्सम्प्रदायोऽविनाशवान् ॥ २१३ ॥ प्रमाणानुगतं वाक्यं यो मोहाद्वातुमिच्छति ॥ प्रतिवातं स मूढात्मा पांसुं प्रक्षिपति स्वयम् ॥ २१४ ॥ कण्ठ्या वर्णाऽग्निदैवत्यास्तालव्याः सोमदैवताः ॥ जिह्वामूलीया नैर्ऋत्या रौद्रा दन्त्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ २१५ ॥ ओष्ठ्याश्चैवाश्विना ज्ञेया वायव्या मूर्द्धसम्भवाः ॥ शेषास्तु वैश्वदेवाः स्युरिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ २१६ ॥ क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् ॥ सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥ २१७ ॥ भारद्वाजकमाख्यातं भार्गवं नाम भाष्यते ॥ वासिष्ठ उपसर्गस्तु निपातः काश्यपः स्मृतः ॥ २१८ ॥ सर्व्वन्तु सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यमिष्यते ॥ आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः ॥ २१९ ॥ स्वरास्तु ब्राह्मणा ज्ञेया वर्गाणां प्रथमाश्च ये ॥ द्वितीयाश्च तृतीयाश्च चतुर्थाश्चापि भूमिपाः ॥ २२० ॥ उदात्तं ब्राह्मणं विद्याद्भारद्वाज ऋषिस्ततः ॥ गायत्रं च भवेच्छ-

न्दो नियोगो ब्रह्मसाधने ॥ २२१ ॥ नीचं तु च्चत्रियं प्राहुर्गौतमोऽस्य च दैवता ॥ छन्दस्त्रैष्टुभमेवास्य विनियोगोऽघनाशने ॥ २२२ ॥ स्वरितं वैश्यमेवाहुर्मुनिर्गार्ग्योऽस्यकीर्त्तितम् ॥ जागतं तु भवेच्छन्दो नियोगः शत्रुनाशने ॥ २२३ ॥ एषा मन्त्ररहस्यस्य मञ्जूषोद्घाटिता मया ॥ एतत्सर्व्वं विदित्वा तु ब्रह्मलोके महीयते ॥ २२४ ॥ अनेन विधिना वेदं योऽधीते श्रद्धया द्विजः ॥ सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति पुष्कलम् ॥ २२५ ॥ रहस्यं यो न जानाति लक्षणं चार्षकादिकम् ॥ सोऽध्यापने न योग्यः स्याज्जपहोमादिकर्म्मसु ॥ २२६ ॥ अमरेशकृतामेतां शिक्षां यो धारयेत्सुधीः ॥ विद्वज्जनसभामध्ये जयं स लभते ध्रुवम् ॥ २२७ ॥ इत्यमरेशकृता वर्णरत्नप्रदीपिकाशिक्षा समाप्ता ॥

अथ केशवदैवज्ञविरचिता नवसूत्रात्मिका व्याख्यानोदाहरणयुताऽऽरभ्यते ॥ अथातः केशवीशिक्षां व्याख्यास्यामः ॥

नत्वा गणपतिं देवं परिभाषाङ्कसूत्रकम् ॥ उच्यते केशवेनेदं वेदाध्यायिसुखाप्तये ॥ १ ॥ तत्रादौ माध्यन्दिनीयपरिभाषा ॥ अङ्कानां नवानां सूत्राणां मध्ये येन सूत्रेण पदादिमध्यान्तवर्णेषु सञ्ज्ञा जायते तद्विना पदादिवर्णेष्वेव सञ्ज्ञा न जायते तत्रोच्यते ॥

पदादौ पूर्व्वाहल्व्वोर्द्विर्य्यौच्चारौ सम्पूर्व्वयोश्छन्दसि ॥१॥

माध्यन्दिनीये पदादौ आद्यहल्विहीनयोर्वकारयकारयोः सम्पूर्वयोश्चाप्यनयोः क्रमाद्द्वित्त्ववकारयकारोच्चारः स्याच्छन्दसि ॥ हल् इति व्यञ्जनम् । अस्योदाहरणानि संहितायाः प्रथमाध्याये प्रथमकण्डिकायां वायवस्थऽइत्यत्र व्वायवद्दूत्युच्चारः । तथैव द्वितीयकण्ड-

कायां वसोः पवित्रमित्यत्र व्वसोः पवित्रमित्युच्चारः । प्रथमर्चि यजमानस्येत्यत्र य॒जमानस्येत्युच्चारः। द्वितीयर्चि यज्ञपतिरित्यत्र य॒ज्ज्ञपतिरित्युच्चारः । कस्त्वा युनक्तीत्यत्र यु॒नक्तीत्युच्चारः । सम्पूर्वकस्योदाहरणानि संहितायाम्प्रथमाध्याये देवस्य त्वेत्यङ्मध्ये संवपामीत्यत्र सँव्वपामीत्युच्चारः। संवर्च्चसेत्यत्र सँव्वर्च्चसेत्युच्चारः । जनयत्यै त्वा सँय्यौमीत्यत्र सँय्यौ॒मीत्युच्चारः । संयज्ञपतिरित्यत्र सँय्य॒ज्ज्ञपतिरित्युच्चारः । इत्यादिषु पदादित्वात्सम्पूर्वत्वाच्च यवयोर्द्वित्ववकारयकारौस्तः । न वयकारौ इत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । पदादाविति किम् । आद्यकण्डिकायां प्रजावतीरनमीवाः । प्रार्प्पयतु श्रेष्ठतमायेत्यादिषु वकारमकारयोः पदादित्वाभावान्न द्वित्ववकारयकारौ स्तइति । आद्यहलिवहीनयोरिति किम् । द्वितीयाध्याये 'अग्ने व्वाजजिद्वाजन्त्वा । तृतीयाध्याये अव रुद्रमित्यङ्मध्ये श्रेयसस्करद्यथा न इत्यनयोर्वकारयकारयोः पदादित्वमस्त्यतो द्वित्वजकारोच्चारः । अनयोरुदाहरणयोस्तु आद्यदकारहल्युतत्वान्न द्वित्वजकारोच्चारो न द्वित्ववकारोच्चारश्चेति प्रथमसूत्रव्याख्या जकारोच्चारणार्थमन्यत्सूत्रं च प्रदर्श्यते ॥

पदान्तमध्यस्थहरेफयुग्यस्य य॒श्च ॥२॥

पदान्तमध्ये ऋकारहकाररेफैश्च युक्तस्य यस्य यो-
च्चारणं छन्दसि माध्यन्दिनीये । उदाहरणानि ।
विंशतिमेऽध्याये प्रथमा द्वितीयैरित्येकादशकण्डिकायां
सामान्यृग्भिः । द्वितीयाध्याये य्म्परिधिमित्यृङ्मध्ये
पणिभिर्गुह्यमानइत्यत्र हकारजकारयुक्तोच्चारः । व्वे-
दोऽसि येनेतिकण्डिकायां मह्यँव्वेदो भूयाः । घृता-
चीस्थो धुर्य्यौ । तृतीयाध्याये उपत्वेत्यृङ्मध्ये घृता-
चीर्य्यन्तु हर्य्यत इत्यादिषु ऋकारहकाररेफयुक्तत्वा-
ज्जकारोच्चारो न यकारः । ऋहरेफयुक्तस्येति किम् ।
अभिषिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति । अत्र न जकारोच्चारः । कु-
तः ऋहरेफयुक्तत्वाभावात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥
इति द्वितीयसूत्रव्याख्या । सूत्रद्वयार्थे कारिकाऽपि ।
पूर्वोहलयोः पदादौ च वेदे सम्पूर्वयोर्द्विजौ ॥ यस्यहृ-
रेफयुक्तस्य जः पदाद्यन्तमध्यके ॥

षः खष्टुमृते च ॥ ३ ॥

पदान्तमध्ये षकारस्य खकारोच्चारस्स्याट्टवर्गं वि-
ना छन्दसि माध्यन्दिनीये । उदाहरणानि । इषे त्वो-
र्ज्जेत्वेत्यत्र खकारोच्चारो न षकारः । एवं ब्रा-
ह्मणे ऽपि "इयं पृथिवी सर्व्वेषां भूतानामित्यत्र कवर्गी-
यखकारसदृशोच्चारो न मूर्द्धन्यषकारइति । टवर्गं वि-
नेति किम् । आदौ ऋचि "श्रेष्ठतमाय कर्म्मणे" इत्यत्र

टवर्गयुक्तत्वात्षकारोच्चारएव न खकारोच्चारइत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ इति तृतीयसूत्रं व्याख्यातम् ॥

अहल्शल्यूर्ध्वरेफस्य सैकारः प्राक्च ॥ ४ ॥

पदान्तमध्ये हलिविहीनशल्यूर्ध्वरेफस्य सैकारः प्रागुच्चारश्छन्दसि माध्यन्दिनीये ॥ शल्इति शषसहा ज्ञेयाः । उदाहरणानि यथा । अष्टत्रिंशदध्याये सप्तदशकण्डिकायां अभीमं महिमा दिवमित्यत्र दर्शतमित्यूर्ध्वरेफस्य प्रागेव सैकारोच्चारः । दरेशतमिति न तु सोर्ध्वरेफोच्चारः । एकोनचत्वारिंशदध्याये अग्निर्ट० हृदयेनाशनिमित्यङ्मध्ये पर्शव्येनेत्यत्र परेशव्येनेत्युच्चारः ॥ पञ्चमाध्याये "द्याम्मा" इति कण्डिकायां शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा इत्यत्रापि रलयोः सावर्ण्याल्लस्यापि प्राक्सैकारोच्चारः, शतवलेशो विरोह सहस्रवलेशा इति न लकारयुक्तोच्चारः । वसोः पवित्रमसीति कण्डिकायां ह्वार्षीत् अत्रापि प्राक्सैकारोच्चारः ह्वारेषीत् । षकारस्योदाहरणमेव सकारस्य तत्कथं "आदेशप्रत्यययोः" । इण्कवर्गाभ्यां परस्य मूर्द्धन्यादेशइति कृत्वा रेफस्तु इणमध्ये वर्त्तते तर्हि रेफात्परो यः सकारः स मूर्द्धन्यएवेति कृत्वा षकारसकार-

योरेकमेवोदाहरणम् । आर्य्यां संहितायां तृतीयाध्याये प्रथमर्चि बर्हिषे त्वा बर्हिरसीत्यनयोर्बर्रेहिषे त्वा बर्रेहिरसीत्येवमेवोच्चारो न तु सोर्ध्वरेफोच्चारः । त्रयोविंशत्यध्याये "केष्वन्त इत्यङ्मध्ये "एतद्ब्रह्मन्नुपवल्हामसीत्यत्र वल्लेहामसील्युच्चारो रलयोः सावर्ण्यात् एवमादीनि ज्ञेयानि । हलिवह्नीनेति किम् । वसोः पवित्रमसीति कण्डिकायां "यज्ञपतिर्ह्वार्षीत् ॥ एकत्रिंशदध्याये नाभ्याऽआसीदन्तरिक्षठं॰ शीर्ष्णोद्यौरित्यत्र हकारषकारयोर्वकारणकारहल्युक्तत्वादूर्द्ध्वरेफयुक्तएवोच्चारो न प्राक्सैकारोच्चारइति । शलीति किम् । इषे त्वोर्ज्जे त्वा प्रार्प्पयतु इत्यत्र शलिवह्नीनत्वात्सोर्ध्वरेफोच्चारो न प्राक्सैकारोच्चारइत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । इति चतुर्थसूत्रव्याख्या । एतदर्थे कारिकाऽपि । षस्योच्चारः खकारः स्याट्टु विना छन्दसि खके ॥ विह्नलशल्यूर्ध्वरेफो यः सैकारः प्राक्समुच्चरेत् ॥ ४ ॥

अनुस्वारस्य ठं॰ शलि रेफे च परे ह्रस्वाद्दीर्घो दीर्घाद्ध्रस्वः सँय्योगे गुरुश्च ॥ ५ ॥

पदान्तमध्ये शलि रेफे च परे अनुस्वारस्य ठं॰ स्याद्ध्रस्वाद्दीर्घो दीर्घाद्ध्रस्वः संयोगे च परे गुरुः स्याच्छ-

न्दसि माध्यन्दिनीये। उदाहरणानि यथा । विꣳशद्वामेति । ब्राह्मणेऽपि सर्वꣳ षडिति । द्वितीयाध्याये अग्ने गृहपतऽइति कण्डिकायां भूयासꣳ सुगृहपतिः । तस्यामेव शतꣳ हिमाः । तृतीयाध्याये सन्त्वमग्नऽइति कण्डिकायां सम्प्रजया सꣳ रायस्पोषेणेति । प्रथमाध्याये पृथिवि देवयजन्योषध्यास्तऽइत्यृङ्मध्ये पृथिव्याꣳ शतेन पाशैः । द्वादशाध्याये सुपर्णोसीति कण्डिकायां यजूꣳषि नाम । द्वितीयाध्याये एषा तऽइत्यृङ्मध्ये सस्रवाꣳसँव्वाजजितम् । सम्बर्हिरङ्क्ताꣳ हविषा । तृतीयाध्याये उभा वामिति कण्डिकायां इषाꣳ रयीणाम् । एकविंशत्यध्याये होता यक्षत्सुरेतसमृषभमित्यृङ्मध्ये सुरया भेषजꣳ श्रिया न मासरम् । अष्टादशाध्याये आयुर्य्यज्ञेनेत्यृङ्मध्ये कल्पताꣳ श्रोत्रँय्यज्ञेन कल्पताम् । एकादशाध्याये दꣳष्ट्राभ्याम्मलिम्लून । एकोनविंशतिमेऽध्याये पुरोडाशैर्हवीꣳष्या । तृतीयाध्याये सोमानꣳ स्वरणम् । सन्त्वमग्नऽइत्यृङ्मध्ये सम्भषीणाꣳ स्तुतेन । पञ्चमाध्याये सिꣳह्यसि । एवं रेफसँय्योगे परे ज्ञेयम् । इत्यादिषु क्रमेण दीर्घह्रस्वगुरूच्चाराः कर्त्तव्या न व्यस्ता इति । शलि रेफे च परे किम् । इन्द्राय भागं प्रजावतीरित्यनयोरनुस्वारस्याग्रे शल्रेफाभावादनुस्वार ए-

व न ठँ॰कारइति पञ्चमसूत्रं व्याख्यातम् । सूत्रार्थं कारिकाऽपि । अनुस्वारस्य ठँ॰ वेदे शलि रेफपरे भवेत् ॥ ह्रस्वाद्दीर्घो दीर्घाद्ध्रस्वः सँय्योगे च परे गुरुः ॥ ५ ॥

शर्पूर्व्वाणामृद्धीनकादिपञ्चवर्गाणां द्वित्वं विसर्गाद्रेफयुक्तानाम् ॥ ६ ॥

पदान्तमध्ये शर्पूर्वाणां ऋकारहीनकादिपञ्चवर्गाणां विसर्गात्परेषां रेफयुक्तानामेषां च द्वित्वं स्याच्छन्दसि माध्यन्दिनीये ॥ शर्इति शषसा ज्ञेयाः । उदाहरणानि यथा । द्वितीयाध्याये अस्कन्नमद्य देवेभ्यः । आधत्तेति मध्ये पुष्क्करस्त्रजम् । समिद्सीत्यृङ्मध्ये कस्याश्चिदभिशस्त्यै । कृष्णोऽस्याखरेष्ठः । सूर्य्यस्त्वा पुरस्तात्पातु । उपहूतो द्यौष्पितोपमाम् । मयीदमित्यृङ्मध्ये दधात्त्वस्मान् इत्यादिषु कादिपञ्चवर्गाणामेव द्वित्वं शर्य्युक्तत्वान्न शषसानां विसर्गाद्रेफयुक्तानामुदाहरणानि युम्परिधिमित्यस्यामृचि मध्ये अग्ग्नेः प्रियमस्या अग्निमकण्डिकायां बृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः । तृतीयाध्याये आ नऽएतु मनः पुनः क्त्त्वे दक्षाय जीवसे । ऋकारहीनत्त्वादिति किम् । तृतीयाध्यायेऽष्टादशकण्डिकायां व्वयस्कृतं सहस्कृतम् । चतु-

विंशत्यध्याये द्वितीयकण्डिकायां बार्हस्पत्यः पृषती-ति द्वितीयाध्याये द्वितीयर्चि ऊर्क्सम्भृदसन्त्वा स्त्वाणामी त्यत्र ककारपकारतकाराणां ऋकारयुक्तत्वान्न द्वित्वमित्यादि ज्ञेयम् । एतदर्थं कारिकापि । व्यृकादयः पञ्चवर्गाः शर्पूर्व्वा गुरवश्च ते ॥ विसर्गाश्च परे तद्वद्-युक्ताश्छन्दसि स्मृताः ॥ ६ ॥ शरादिज्ञापनार्थं प्रत्याहारसूत्राणि लिख्यते । तथा च । अइउण् । ऋ-लृक् । एओङ् । ऐऔच् । हयवरट् । लण् ञमङ-णनम् । झभञ् । घढधष् । जबगडदश् । खफछठ-थचटतव् । कपय् । शषसर् । हल् । इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसञ्ज्ञार्थानि । एषामन्त्या इतः । हलन्त्यम् । उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् । आदिरन्त्येन सहेता । अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च सञ्ज्ञा स्यात् । यथाऽणिति अइउवर्णानां सञ्ज्ञा । एवमच् हल् अलित्यादयः प्रत्याहारा ज्ञेयाः । कस्य वर्णस्य पुनः किं स्थानमित्यपेक्षायामाह । अकुहवि-सर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषा-णां मूर्द्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामो-ष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूली-यस्य जिमूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य । अचः स्वराः । ᳵक-

इति जिह्वामूलीयः । ≍ पइत्युपध्मानीयः । अं इत्यनुस्वारः । अः इति विसर्जनीयः इति ज्ञेयम् । पाणिनीयसूत्रे अपि द्वित्वविधायके भवतः । तथाहि । अनचि च । अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो नत्वचि । अचो रहाभ्यां द्वे ॥ अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वास्तः । पाणिनीयद्वित्वसूत्रद्वयोदाहरणानि प्रथमाध्याये द्वितीयर्चि पृथिव्यसि मातरिश्वनो घर्म्मोऽसि विश्वधाऽअसि । इर्ठ० हस्व माह्वार्म्मो ते इत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । इति षष्ठसूत्रव्याख्यानम् । एतदर्थे कारिकाद्वयमपि । पाणिनीयस्य सूत्राभ्यां द्वित्वं सर्वत्र कीर्त्तितम् । रूं विना कादयः पञ्च शर्पूर्व्वा द्वित्वमाप्नुयुः ॥ ७ ॥ विसर्गाच्च परे ते रेफयुक्ताश्छन्दसि स्मृताः ॥ पाणिनीयप्रातिशाख्यसूत्रैर्द्वित्वं प्रकीर्त्तितम् ॥ ८ ॥

न सोऽयोश्च ॥ ७ ॥

पदान्तमध्ये वकारयकारयोः परयोः सकारस्य द्वित्वं न स्याच्छन्दसि माध्यन्दिनीये । उदाहरणानि यथा । द्वितीयाध्याये द्वितीयर्चि स्तृणामि स्वासस्थाम्भुवपतये स्वाहा । प्रथमाध्याये शर्म्मास्यवधूतर्ठ० रक्षः । धृष्टिरस्यपाग्ने इत्यादिषु सकारस्य यवयोः परयोर्न्न द्वित्वम् एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । इति सप्तमसूत्र

व्याख्यानम् ॥

हल्युतायुतस्योः सैकारश्च ॥ ८ ॥

पदान्तमध्ये हल्युतायुतस्य ऋकारस्य ऋवर्णस्य सैकारइवोच्चारः स्याच्छन्दसि माध्यन्दिनीये । उदाहरणानि यथा द्वितीयेऽध्याये कृष्णोऽसीत्यत्र क्रेष्णोऽसीत्युच्चारो न ऋकारः । अग्नये इत्यृङ्मध्ये पितृमते इत्यत्र पित्रे मते स्वाहेत्युच्चारः । तृतीयाध्याये अयन्ते योनिर्ऋत्वियइत्यृङ्मध्ये रेत्त्वियइत्युच्चारइत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । इत्यष्टमसूत्रव्याख्या सूत्रार्थे कारिकाऽपि । यवयोः परयोः सस्य द्वित्वं न स्यात्तु छन्दसि ॥ ऋकारो हल्वियुग्युग्वा सैकारश्छन्दसि स्मृतः ॥ ६ ॥

ह्रस्वं किञ्चिद्दीर्घं हल्युताकारे हल्विसर्गयुग्वर्णे च न संहितायाम् ॥ ९ ॥

पदान्तमध्ये च ह्रस्वत्वस्य किञ्चिद्दीर्घोच्चारः स्याद्धल्युतायुत आकारे परे हल्विसर्गयुग्वर्णे च परे न स्याद्वाजसनेयसंहितायाम् । अस्योदाहरणानि यथा संहितायां प्रथमाध्याये प्रथमर्चि इषे त्वोर्जे त्वा वायवस्थ देवो वइत्यादिषु इकारयकारस्याकारा ह्र-

स्वाः। अत एषां किञ्चिद्दीर्घोच्चारो न तु ह्रस्वता। सविताऽत्र तकारहल्युत आकारोऽग्रे तिष्ठति। अतः सकारविकारयोर्ह्रस्वतैव। इष्ठं० हस्त मा ह्वार्षीते। प्राप्यंयतु। अत्र पकारयकारयोः किंचिद्दीर्घता। श्रेष्ठतमाय अत्र मकारयुतआकारो ऽग्रेस्ति। अतः टकारतकारयोर्ह्रस्वतैव। अत्र यकारस्य किञ्चिद्दीर्घता। कर्म्मण ऽआप्या। अत्र मकारणकारयोर्हल्युताकारोऽग्रेऽस्ति। अतो ह्रस्वावेव। यद्दमगन्या अत्र ध्वस्य कीञ्चिद्दीर्घता। इन्द्राय भागं प्रजावतीः अत्र यकारमकारयोरग्रे हल्युत आकारोऽग्रेऽस्ति अतो ह्रस्वावेव। वस्य किञ्चिद्दीर्घता। रनमीवाऽअयक्ष्मा मा वस्तेनऽईशत इत्यादिषु रेफनकाराकाराणां किञ्चिद्दीर्घोच्चारः। ईशत मा" अत्र हल्युत्तरआकारोऽग्रेऽस्ति। अतः शतयोर्ह्रस्वतैव॥ माऽघशर्ठं० सो ध्रुवा ऽअस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीः। अत्र घकारपकारतकाराणां किञ्चिद्दीर्घता। यजमानस्येत्यत्र मयुतआकारोऽग्रेऽस्ति। अतो ह्रस्वतैव यजयोः स्यस्य च किञ्चिद्दीर्घता पशून्पाहि। अत्र पकारह्किारयोः किञ्चिद्दीर्घोच्चारः। द्वितीयाध्याये मित्रावरुणौ त्वोत्तरतइत्यत्र वकारुकारयोः किञ्चिद्दीर्घता। तकाररेफयोर्हलिवसर्गयुग्वर्णोऽग्रेऽस्ति। अतो ह्रस्वतैव न दीर्घोच्चारः।

प्रतिज्ञासूत्रे "ईषद्दीर्घता च भवति"। एकमात्राका-लापेक्षया किञ्चिदधिककालउच्चारणीयः सार्द्धैक-मात्रिकः कालइत्यर्थः। अतएवाध्यां संहितायां दीर्घ-पाठेऽसुकोऽधयायइति लिखितमाचार्य्यैः। इत्यादि सर्व-त्र ज्ञेयम्॥ सूत्रार्थे कारिकाऽपि। ह्रस्वं दीर्घं भवेत्किञ्चित्संहितायां परो न चेत्॥ हलसंयुतायुताका-रश्चावर्णो हलिवसर्गयुक्॥ १०॥ नवानामपि सूत्राणां परिमताः कारिकास्त्विमाः॥ केशवेन कृतास्ताः स्युर्वेदाध्ययनबोधिकाः॥ ११॥ परिभाषाङ्कसूत्रं च या-जुर्वेदं सकारिकम्॥ दैवज्ञकेशवेनेदं कृतं ह्रस्वस्वरा-न्वितम्॥ १२॥ ह्रस्वोदात्तादिभिर्भेदैः सह्रस्वस्वरलक्ष-णम्॥ शिक्षादिभिः षडङ्गैश्च विज्ञेयं वेदपाठकैः॥१३॥ इति श्रीदैवज्ञकेशवकृता प्रतिज्ञासूत्रानुसारिणी केश-वीशिक्षा समाप्ता॥

अथ तत्कृता पद्यात्मिका शिक्षा ॥

अनुदात्तादुदात्ताच्चेत्स्वरितोत्तर एव च ॥ हृच्छिरः कर्णमूलेषु न्यसेद्धस्तमसंशयम् ॥ १ ॥ अनुदात्तादुदात्त श्चेदनुदात्तपरस्तथा ॥ अनुदात्तं हृदि न्यस्योदात्तं वामभ्रुवि न्यसेत् ॥ २ ॥ पुनर्हृदि न्यसेन्नीचमिति शास्त्रव्यवस्थितिः ॥ प्रचितोच्चारणे न्यासो हस्तस्य नासिकाग्रतः ॥ ३ ॥ जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रश्लिष्टो व्यञ्जनस्वरः ॥ तैरोविरामः पादवृत्तस्ताथाभाव्यस्तथाऽष्टमः ॥ ४ ॥ एतेषां लक्षणान्याहुः कात्यायनमुनीश्वराः ॥ तत्र जात्यादिसञ्ज्ञानां चतुर्णां दर्शने करम् ॥ ५ ॥ तिर्य्यञ्चङ्गमयेद्धीमान्पितृदानवदेव हि ॥ मनुष्यदानमिव चेदुदात्तः प्रत्ययः स्वरः ॥ ६ ॥ आद्यान्तस्थस्य जोच्चारः पदादौ पठितस्य च ॥ उपसर्गपरो यस्तु यस्य छन्दसि नेष्यते ॥ ७ ॥ पदस्याद्यन्तमध्ये स्याद्दरहैः सँय्युतस्य च ॥ द्विर्भावे ऽप्येवमेव स्यादिति कात्यायनश्रुतिः ॥ ८ ॥ अन्तस्थानां द्वितीयस्य सैकारोच्चारणं भवेत् ॥ अयुक्तहलिभः शषसैर्ऋकारेण युतस्य च ॥ ९ ॥ एवमेव तृतीयस्य शषसैः सँय्युतस्य च ॥ सैकारोच्चारणं कुर्यादिति शास्त्रव्यवस्थितिः ॥ १० ॥

ऋकारस्य च सँय्युक्तासँय्युक्तस्यापि सर्वतः ॥ सैकारो-
च्चारणं कुर्य्याल्लकारस्य तथा भवेत् ॥ ११ ॥ अथ
चान्तस्यान्तस्त्रिविधं गुरुमध्यमलघुत्वयोच्चारः ॥ वा-
क्यस्यादिसमध्यान्त्यस्य प्रादिकपरस्य लघ्वेव स्यात् ॥
१२ ॥ वो वां वा वै मन्त्रे लघवो गुरवः पदे च विज्ञे-
याः ॥ देवो वः सविताऽऽदौ त्र्यमुदाहरणमन्येषा-
म् ॥ १३ ॥ असँय्युक्तस्य मूर्द्धन्योष्मणः खोच्चारणं म-
तम् ॥ टुत्वते सँय्युक्तस्यापि कस्य योगे ष एव हि ॥१४॥
छन्दसीत्येव खोच्चारो लोके प्रकृतिरिष्यते ॥ अनु-
स्वारस्य ठं॰कार आदेशश्छन्दसि स्मृतः ॥ १५ ॥ ज-
ष्मरेफेषु परतस्तस्य त्रैविध्यमुच्यते ॥ ह्रस्वाद्दीर्घाद्दीर्घ-
ह्रस्वो गुरौ च परतो गुरुः ॥ १६ ॥ ऋकारपरऊष्मा-
न्त्ये दीर्घाद्दीर्घोऽपि जायते ॥ परसवर्णे ह्यनुस्वारस्ये-
षत्प्रकृतिरुच्यते ॥ १७ ॥ अणुमात्रमनुस्वारो ह्युत्त
मं चाणुमात्रकम् ॥ शषसे च कखपफे विसर्गः सन्ति
यत्र च ॥ १८ ॥ वाचो विरामः कर्त्तव्यस्तत्रेषच्छ्रुतिचो-
दनात् ॥ सँय्युक्तस्य पदाद्यस्य चाकारस्य प्रतीयते ॥
१९ ॥ ईषद्दीर्घतयोच्चारः कात्यायनमुनेर्गिरा ॥ आस्ति-
कस्य मुनेर्वंशे जातो दैवज्ञगोकुलः ॥ २० ॥ तत्सुतेन
केशवेन कृता सम्यक् शुभाप्तिनाम् ॥ प्रीत्यर्थं सुधियां
कारिकावली निर्म्मला शुभा ॥ २१ ॥ इति श्री आ-

त्निकमहर्षिवंशोद्भवदैवज्ञगोकुलचन्द्रसुतदैवज्ञकेशवरा-
मज्ञाता कारिकावली सम्पूर्णा ॥

अथ मल्लशर्म्मकृता शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

नत्वा गणपतिं देवं ध्यात्वा श्रीकुलदेवताम् ॥ मल्लशर्म्मा हस्तपूर्वां करोमि स्वरप्रक्रियाम् ॥ १ ॥ नत्वा-विघ्नहरं सदा शुभकरं सर्वस्य कामप्रदं स्मृत्वा श्रीगुरुपादुकां सुललितां ध्यात्वा परां देवताम् ॥ वेदे वाजसनेयके त्वधिकृता विप्राश्च ये सत्तमास्तेषामेव कृते कृता न कुधियां हस्तस्वरप्रक्रिया ॥ २ ॥ अथ साधारणनियमः, तथा प्रातिशाख्ये मनुः । ब्रह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्वदा ॥ स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ॥ ३ ॥ तथा उत्तानपाणिं फणवत्कृत्वा सह शलाकया ॥ गुरुं प्रणम्य मनसा ततः स्वाध्यायवान्भवेत् ॥ ४ ॥ अत्र जपादौ हस्तस्वरवर्णहीनस्यानधिकारत्वं रावणेन स्वराङ्कुशे याज्ञवल्क्येन शिक्षायां च बोधितम् । तथा हि हस्तहीनं तु योऽधीते हस्तस्वर (१) विवर्ज्जितम् ॥ ऋग्यजुः सामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ५ ॥ इति याज्ञवल्क्यशिक्षायां चोक्तम् । जपादौ नाधिकारोऽस्ति सम्यक् पाठमजानतः ॥ इत्युक्तं प्रातिशाख्ये । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या-

---

(१) स्वरवर्ण इति 'ख' पुस्तकपाठः ॥

प्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ६ ॥ इत्यपि तत्रैवोक्तम् । एतेन हस्तस्वरवर्णयुक्तएव वेदोऽध्येतव्य इत्यतो हस्तस्वरप्रक्रियोच्यते । तत्र तावद्धस्तस्वरस्य मूलस्थानं श्लोकैकेन कथ्यते । तथा । आदौ हस्तं न्यसेन्मध्ये स्थितिरेषा सनातनी । ततः स्वरानुकूल्येन गतिस्तस्य न संशयः ॥ ७ ॥ इति मूलस्थानम् । अधस्तात्प्रव्रजन्पूर्वोमूर्द्धान्मध्ये च तिष्ठति ॥ मध्यतो दक्षिणं गच्छेद्दक्षिणाद्याति चोत्तरे ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा जात्यस्वरं शीघ्रं मध्यतो याति चोत्तरम् ॥ उत्तराद्यात्यधो हस्तं स्वरं दृष्ट्वा च दक्षिणे ॥ ९ ॥ अर्द्धन्युब्जे ततः पाणिरधस्ताद्याति दक्षिणे ॥ सम्पूर्णे सत्यधो गच्छेदधस्ताच्च न संशयः ॥ १० ॥ सिं ह्यसि प्रतीकं च ह्यवसानं विना करम् ॥ मध्यतो याति सर्वत्र व्यूर्द्धमेव सुनिश्चितम् ॥ ११ ॥ अनुदात्तसमूहो यान्वर्णानाश्रित्य तिष्ठति ॥ ते युक्तास्तं परित्यक्तुमशक्ता निजबन्धुवत् ॥ १२ ॥ स्वरितेऽप्येवमेव स्याद्दक्षिणांसे विशेषतः ॥ न च पूर्वोक्तनियमो विद्यतेऽत्रेति निश्चितम् ॥ १३ ॥ प्रतीकेऽपि विशेषोक्तिर्मन्यते वाऽनुवर्त्तिनम् ॥ १४ इति सामान्यविधिः ॥ एकारेण समा रेखा मूर्द्धि वर्णस्य या स्थिता ॥ वामगान्तां विजानीयादूर्ध्वगां ह्यूर्द्धसंस्थिताम् ॥ १५ ॥ ति-

र्य्यग्रेखा च वर्णस्य पादपार्श्वे स्थिता तु या ॥ ऊर्द्ध्वरेखा-
सहायेन तस्यास्तु स्यादधो गतिः ॥ १६ ॥ वामरेखा-
सहायेन गतिस्तस्यास्तु दक्षिणे ॥ बिन्दोर्गतिश्च जात्य-
स्य मध्ये स्यादिति निश्चितम् ॥ १७ ॥ अर्द्धन्युब्जस्य
पूर्णस्य दक्षिणः स्यात्त्वधो गतिः । इति चतुस्स्वरगतिः ।
पूर्णार्द्धन्युब्जजात्यानां सञ्ज्ञा सम्यक्क्रमेण हि । अङ्कैः
षड्भिश्चतुर्भिश्च स्वरविद्भिरुदीरिता ॥ १८ ॥ इति पू-
र्णार्द्धन्युब्जजात्यानां सञ्ज्ञा ॥ अथ ह्रस्वस्वरगतिप्रमा-
णम् ॥ षडङ्गुलिप्रमाणानि दक्षिणे च तथोत्तरे ॥
ऊर्ध्वे नवाङ्गुलिर्ज्ञेया गतिः पाणेरधस्तथा ॥ १९ ॥
वामे च दक्षिणाद्याति चार्द्धेऽधस्तात्तथैव च ॥ अष्टा-
दशाङ्गुलिर्ज्ञेया गतिर्ह्रस्वस्य सुस्थिरा ॥ २० ॥ इति
ह्रस्वस्वरगतिप्रमाणम् ॥ अथ विसर्गोच्चारणप्रमाणम् ॥
ह्रस्वाद्दीर्घाच्च परतो विसर्गश्चेत्तदा बुधः ॥ ह्रस्वस्व-
रानुकूल्येनोच्चारयेत्तं सदा बुधैः ॥ २१ ॥ इति विस-
र्गोच्चारणप्रमाणम् । अथाङ्गुलिनिस्सरणम् ॥ ह्रस्वे स्व-
रितसँय्युक्ते वर्णे च सविसर्गके । कनिष्ठा तर्ज्जनी चैव
निष्काश्या हि स्वयूथतः ॥ २२ ॥ दीर्घे स्वरितसम्प्रा-
प्ते ह्येकामेव कनिष्ठिकाम् ॥ जात्ये युग्मं विशेषेण त्य-
क्तव्यमिति निश्चितम् ॥ २३ ॥ स्वरितेभ्यः क्रमेणैव
दक्षिणोत्तरगामिनी ॥ कनिष्ठा तर्ज्जनी चैव त्याज्या

तूर्द्ध्वे हि देशिनी ॥ २४ ॥ अनुदात्तयुते ह्रस्वे सस्वरा-
च्च परेऽपि वै ॥ मुच्चैः कनिष्ठिका त्याज्या सविसर्गे
द्विजोत्तमैः ॥ २५ ॥ अथ ॐकारसञ्ज्ञा ॥ ह्रस्वादग्रे
भवेद्दीर्घो दीर्घादग्रे भवेल्लघुः ॥ देवानां हृदयं त्य-
क्त्वा ॐस्याद्देव द्विलके परे ॥ २६ ॥ दीर्घे तु देशि-
नी त्याज्या चिप्रं स्याद्द्विलके लघौ ॥ मन्त्रे त्रिधा वि-
धिर्ज्ञेयो ब्राह्मणे तु द्विधा स्मृतः ॥ २७ ॥ अथ चिप्रवि-
चारः ॥ तर्ज्जन्याः पृष्ठसंश्लिष्टमङ्गुष्ठं चाग्रनामितम् ॥
तं वै चिप्रं विजानीयात्स्वरविद्भिरुदीरितम् ॥ २८ ॥
इत्यङ्गुलिनिस्सरणम् ॥ अथ रेखाभिरुदात्तानुदात्त-
स्वरितसञ्ज्ञा ॥ ऊर्द्ध्वरेखा तु वर्णस्य मूर्द्ध्नि तिष्ठति
या स्थिरा ॥ तामुदात्तं विजानीयाद्द्विस्वरे स्वरितं तु
ताम् ॥ २९ ॥ तिर्य्यग्रेखा च वर्णस्य पादपार्श्वे स्थिता
तु या ॥ अनुदात्तं विजानीयात्स्वरितं वा सहायतः ॥
३० ॥ वर्णस्य वर्त्तुलाकारं पादे तिष्ठति केवलम् ॥
स्वरितं तु विजानीयात्स्वरविद्भिरुदीरितम् ॥ ३१ ॥
अथ तकारादिमान्तेषु तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगादिमुष्ट्यन्ताः
क्रियाः कथ्यते । तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोर्य्योगो नखयोगस्य य-
स्तयोः ॥ अङ्गुष्ठमध्ये यस्तस्या योगो भवति निश्चित-
म् ॥ ३२ ॥ अत्रैवोक्तः क्रमेणैव नैतद्देकेऽवसानगे ॥
विसर्गे च मकारान्ते मुष्टिका च तथैव च ॥ ३३ ॥

अथ विचित्रगतिः ॥ कोऽदादिति प्रतीके च कोऽसौ च अम्बकेऽपि च ॥ एपूदात्तं विजानीयात्तदन्यत्र च मध्यमम् ॥ ३४ ॥ स्वरितस्य विशेषेण स्थानं मध्ये ह्युदीरितम् ॥ मध्यतस्य बहिर्गन्तुमशक्यत्त्वमिति स्थितिः ॥ ३५ ॥ वर्णाश्च ये न तिष्ठन्ति सञ्ज्ञा तेषां तु तस्य वै ॥ स्वरितस्य विशेषेण ज्ञेयाः स्वरविशारदैः ॥३६॥ त्रयाणां च स्वराणां च त्रिधा सञ्ज्ञा विशेषतः ॥ खल्वेकस्य त्रिधा सञ्ज्ञा मध्यस्यस्वरितस्य च ॥३७॥ तत्समः स्वरजात्यश्च ह्युर्द्दन्यजो न तत्समः ॥ सोऽपि पूर्णोऽनुदात्तेन समश्चेति विधिक्रमः ॥ ३८ ॥ इति विचित्रगतिः । अथ रेफविशेषोक्तिः ॥ अक्षराणामुपरि यो वेदे रेफः प्रवर्त्तते ॥ स एव शषहर्णां विपरीतं तु यद्भवेत् ॥ ३९ ॥ इति रेफविशेषोक्तिः ॥ अथ ब्राह्मणस्वरसङ्क्षेपः ॥ वामस्था चोपरिष्ठा या मन्त्रे वर्णस्य संस्थितिः ॥ ब्राह्मणे सा तु मध्यस्था ज्ञेया मध्यस्थिताऽपि या ॥ ४० ॥ यदुत्तरमधो याति मन्त्रे याति च दक्षिणे ॥ तदेव ब्राह्मणाख्ये तु विपरीतगतिर्भवेत् ॥ ४१ ॥ जात्यं मध्ये स्थितं नित्यमूर्द्ध्वे न्युब्जं समाश्रितम् ॥ इति सङ्क्षेपनियमो ब्राह्मणेष्वेव निश्चितः ॥ ४२ ॥ इति ब्राह्मणस्वरसङ्क्षेपविधिः ॥ अथ रङ्गसञ्चाररङ्गातिरङ्गाः ॥ सुतन्वेश्चावसानस्य सार्द्धद्व्यङ्केन बिन्दुना ॥

भङ्गं स्याद्यत्र मन्त्रेण वै रङ्गस्तु भवेदिति ।। ४३ ।। महाशब्दोऽतिशब्दश्च यद्वर्णात्प्राक् प्रवर्त्तते ।। महारङ्गोऽतिरङ्गश्च सञ्ज्ञा तस्यैव निश्चिता ॥ ४४ अथ रङ्गादीनामुच्चारणे प्रमाणम्। ह्रस्वात्तु द्विगुणो दीर्घो दीर्घादेकगुणः प्लुतः ।। प्लुतादेकगुणो रङ्गो रङ्गादेकगुणाधिकः ।। ४५ ।। महाशब्देन सँय्युक्तो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रिकम् ।। अतिरङ्गो महारङ्गाद्वृद्धो ह्येकगुणाऽधिकः ।। ४६ ।। एतत्तु किल वेदे वै ज्ञेयं पूर्णेऽपि सुस्थिरम् ।। अथ द्विस्वरक्रमः ।। द्विस्वरे स्वरहीनस्य गतिस्तूपरि चोत्तरे ।। जात्ये त्वर्द्धे च सम्पूर्णे न्युब्जे चतुस्स्वरेषु यत् ।। ।। ४७ ।। स एव नियमो ह्येकैर्द्विस्वरेऽपि च दर्शितः ॥ भेदेनैव प्रकारस्तु (१) लिपिमात्रे सुनिश्चितः ।। ४८ ।। तिर्य्यग्रेखा द्विके मध्ये मध्ये वा तिर्य्यगूर्ध्वयोः ।। उत्तरं याति सोर्द्ध्वञ्च विस्वरश्चेत्क्रमेण हि ॥ ४९ ।। अथौष्ठमकारस्थानानि ॥ म्नन्ते मिम्नातौ मोधे च मत्रं मध्यं मधौ मिधौ।। रक्षोहणि च मन्त्रे तु बलं त्यक्त्वा मलेऽपि च ॥। ५० ।। मिमन्थे च मिभर्त्ती च मिभर्यो मभयेऽपिच ।। औदुम्बर्य्यात्मके चैवं म्नह्मणे म्नाह्मणे म्हषे ।। ५१ ।। माधोस्तु महिषं मध्यां (२)म्हहन्ते च मधानके ॥ म्हहस्पतौ च

(१) त्रिमात्रे इति 'ख' पुस्तकपाठः ।।

(२) माहवोर्म्महिषम्माह्ममिति 'ख' पुस्तकपाठश्च ।।

पिमते म्हते माल्वे मभूषते ॥ ५२ ॥ मिम्भाडिति प्रमुखे च सुम्रे मध्मौ प्रमाह्वके ॥ मम्लुशे मद्रे म्नम्ने मपायो म्नह्मचर्य्यके ॥ ५३ ॥ मटे सोमे च मीभत्से क्षौमे चैय्यम्मकेऽपि च ॥ श्रमले च मलाकायां सञ्ज्ञा सप्तविभक्तिषु ॥५४॥ स्थानेष्वेतेषु शिक्षायां याज्ञवल्क्येन भाषिता ॥ ५५ ॥ अथौष्ठमकारोत्पत्तिः ॥ मकारश्चौष्ठसञ्ज्ञः स्यान्मकारं बिन्दुगर्भकम् ॥ सर्वासामाङ्गुलीनान्निस्सुरणं कार्य्यमत्र वै ॥ ५६ ॥ अथ ठकारस्थानानि ॥ पृष्ठे गोष्ठे च शौचिष्ठत्यनुष्ठाने च पिष्ठके ॥ अधिष्ठानेऽनधिष्ठाने स्वादिष्ठे च वसिष्ठके ॥ ५७ ॥ निविष्ठौष्ठनिष्ठेषु कनिष्ठायां मदिष्ठके ॥ निष्ठायां चाप्यनिष्ठायां मजाविष्ठां च षष्ठके ॥ ५८ ॥ प्रतिष्ठायां यविष्ठ्यं च वर्षिष्ठे तिष्ठतेऽपि च ॥ आपो हिष्ठे यजिष्ठे च नेदिष्ठस्त्विष्ठिनेऽपि च ॥ ५९ ॥ निष्ठीवने चाखरेष्ठः पुञ्जिष्ठे गह्वरेष्ठके ॥ ज्येष्ठे श्रेष्ठे कनिष्ठे च भूयिष्ठायान्तु पिष्ठके ॥ ६० ॥ नरिष्ठायां गरिष्ठे च भ्राजिष्ठेऽष्टविभक्तिषु ॥ सप्तस्वेव यथा प्रोक्तः सूरिभिः शब्ददर्शिभिः ॥ ६१ ॥ इति ष्ठकारस्थानानि ॥ यस्सुबोधाम्पठेन्नित्यमिमां च स्वरप्रक्रियाम् ॥ ह्रस्वपूर्वा तु तस्यैव सम्यग्वेदे गतिर्भवेत् ॥ ६२ ॥ श्रीमता कान्यकुब्जेन ह्युपमन्युवरिनश्चोच्चिणा ॥

श्रीमद्वेदस्वरूपाणां श्रीमद्वाक्पतिशर्म्मणाम् ॥ ६३ ॥
सूनुना पितृभक्तेन मल्लविप्रेण धीमता ॥ विक्रमार्क-
गताब्देषु चन्द्रवस्वगभूमिषु ॥ ६४ ॥ ऊर्ज्जमासे सि-
ते पक्षे ह्येकादश्यां शनेर्द्दिने ॥ कृतेयं बालबोधाय स्व-
हस्तस्वरप्रक्रिया ॥ ६५ ॥ इति श्रीमत्कान्यकुब्जी-
योपमन्युगोत्रीयाग्निहोत्रिखगपतितनूजपितृभक्तघाटम
पुरवासिमल्लशर्म्मकृता शिक्षा समाप्ता ॥

अथ स्वराङ्कुशशिक्षाऽऽरभ्यते ॥

हेरम्बं चण्डिकां नत्वा शम्भुं सूर्य्यं हरिं गुरुम् ॥
सरस्वतीं कविवरान्वक्ष्येऽहं स्वरनिर्णयम् ॥ १ ॥ उ-
दात्तान्निहतः स्वारः स्वरितात्प्रचयो भवेत् ॥ उदा-
त्तात्स्वरितात्पूर्व्वो नान्यमापद्यते स्वरम् ॥ २ ॥ व्यञ्ज-
नैस्तु यवौ यत्र प्रयुज्येते ततः परम् ॥ अपूर्वो नीचपू-
र्वो वा जात्यः स्वारः स उच्यते ॥ ३ ॥ एदोतोरुच्चयो-
र्य्यत्र नीचोऽकारः परो यदि ॥ एकीभावे भवेत्तत्र
स्वरोऽभिनिहितस्तदा ॥ ४ ॥ इ उ वर्णौ यदोदात्तावा
पद्येते यवौ क्वचित् ॥ अनुदात्तस्वरे नित्यं विद्यात्क्षैप्र-
स्य लक्षणम् ॥ ५ ॥ इकार उच्चः पूर्व्वस्मिन्परस्मिन्नि-
यतः स च ॥ प्रश्लिष्टमाङ्कराचार्य्याः स्वरवर्णविदस्तदा ॥
६ ॥ कम्पन्ते ते च चत्वारः स्वरितोच्चोदयाः स्वराः ॥ एत-
त्सम्यक्प्रकारेण ज्ञात्वाऽसौ कम्पविद्भवेत् ॥ ७ ॥ नीचेन
स्वरितः स्वारमेकीभावेऽनुगच्छति ॥ नीचं नीचस्त्रि-
भिश्चोच्च उच्चत्वमभिगच्छति ॥ ८ ॥ उदात्तात्स्वरि-
तादस्य स्वरितोदात्तवच्छ्रुतिः ॥ प्रकृत्या निहितं चा-
ङ्कराचार्य्याः स्वरवित्तमाः ॥ ९ ॥ उदात्तपूर्व्वं यत्किञ्चि-
च्छन्दसि स्वरितं भवेत् ॥ एष सर्व बह्वस्वारस्तैरोव्य-

ञ्जन एव च ॥ १० ॥ अवग्रहात्परं यत्र स्वरितस्स्या-
दनन्तरः ॥ तैरोविरामं तं विद्यादुदात्तो यद्यवग्रहः ॥
११ ॥ स्वरे चेत्स्वरितं यत्र विवृत्त्या तत्र सँय्युतम् ॥
एतत्तु पादवृत्तस्य लक्षणं शास्त्रनिश्चितम् ॥ १२ ॥
जात्यस्वारः स जात्येन श्रुष्ट्यग्ने क्षैप्रउच्यते ॥ तेऽव-
र्द्धन्ताऽभिनिहितः प्रश्लिष्टो ह्यीन्द्र गिर्वणः ॥ १३ ॥ तै-
रोविरामो विष्कभिते तैरोव्यञ्जन ऊतये ॥ पाद-
वृत्तस्य विद्यात्तु ताऽअस्येति निदर्शनम् ॥ १४ ॥ जा-
त्योऽभिनिहितः क्षैप्रस्तैरोव्यञ्जन एव च ॥ तिरो-
विरामः प्रश्लिष्टः पादवृत्तस्तु सप्तमः ॥ १५ ॥ यत्रा-
भिनिहितात्पूर्वो ह्युदात्तो दृश्यते यदि ॥ तत्र स्वा-
रं न कुर्वीत स्थानां नेति दर्शनम् ॥ १६ ॥ एका-
क्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ॥ तस्योदात्ततरो-
दात्तादर्द्धमात्रार्द्धमेव वा ॥ १७ ॥ स्वरात्परं व्यञ्जनं य-
त्पञ्चमेनान्वितं यदि ॥ पूर्वस्य स्वरतो नादो न पूर्वं-
स्वरते स्वरः १८ ॥ यत्र स्वरात्परो नादः पूर्वस्वरि-
तभाक्परः ॥ तत्राक्षेपो न कर्त्तव्यो नादे जङ्घेऽ-
पि तत्परे ॥ १९ ॥ स्वरितस्यानुरूपेण कम्पं कुर्वीत
शास्त्रवित् ॥ ह्रस्वे ह्रस्वं विजानीयाद्दीर्घे दीर्घं तथैव
च ॥ २० ॥ स्वरितान्नियतं गच्छेत्स्वरितो नियत-
श्च नो ॥ द्विमात्रो यत्र दृश्येत ह्रस्वकम्पः स उच्यते ॥

२१ ॥ अनुदात्तं क्रमात्कुर्य्यात्स्वरितं ह्यवलम्बयेत् ॥ पुनर्नियतमागच्छेद्दीर्घकम्पः स उच्यते ॥ २२ ॥ जयन्तस्वामिना प्रोक्ताः श्लोकानामेकविंशतिः ॥ स्वराङ्कुशेति विख्याता बह्वृचां स्वरसिद्धये ॥ २३ ॥ एकोदात्तं पदं विद्यादेकस्वारमथापरम् ॥ कानि चोदह्युदात्तानि कनिष्ठं निहितं स्मृतम् ॥ २४ ॥ उदात्तान्निहितः स्वार्य्यः स्वारोदात्तौ न चेत्परौ ॥ स्वरितो यस्तथा भूतो ज्ञेयः सप्ताक्षतौस्त्विति ॥ इति श्री जयन्तस्वामिप्रोक्ता स्वराङ्कुशा शिक्षा समाप्ता (१)

(१) केचन रावणकृता स्वराङ्कुशा शिक्षा प्रतिपाद्यन्ते ॥

अथ षोडशश्लोकी शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ यथा संव्यवहारेषु स्वयं प्रोक्ता स्वयम्भुवा ॥ १ ॥ त्रयस्त्रिंश-द्रसा वर्णाः स्वरा द्वाविंशतिर्य्यमाः ॥ चत्वारश्च विसर्गोऽ-नुस्वारःॅंकःॅपस्त्रिषष्टिकाः ॥ २ ॥ समास्तेऽदिदुतो ज्ञेया ऋटत्वादीर्घल्पश्चमः ॥ एदैदोदौ तु चत्वारो ह्रस्वाः स-न्ध्यक्षराणि च ॥ ३ ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुता भेदास्तदुदात्तो-ऽनुदात्तकाः ॥ स्वरितश्चापि ते सानुनासिकाऽननु-नासिकाः ॥ ४ ॥ इत्यष्टादशधा भेदा व्यवर्णानामि-नः स्वराः ॥ कुचुटुतुपुवर्गास्तदुत्पञ्चवर्णसङ्ग्रहः ॥ ५ ॥ इति स्वरभेदाः ॥ कुप्वन्त्यचवादिवर्गाणां व्युत्क्रमात्प-ञ्चमादितः ॥ खफाद्याश्छठथा ज्ञेया रलान्त्या हयवाः स्मृताः ॥ ६ ॥ अतश्चेतः स्वराः पूर्वी ह-लो ञमो भमो जबः ॥ खयश्चपः शसश्चैते प्रत्याहा-रास्त्वसङ्ख्यकाः ॥ ७ ॥ कादयो मान्तिकाः स्पर्शा यमा भ्र-पञ्चमान्तरे ॥ शषसहाः स्युरूष्माणोऽन्तस्था यरलवाः स्मृताः ॥ ८ ॥ कखतॅंपफतॅंपूर्वः क्रमादर्द्धविसर्गकः ॥ जिह्वामूलीयको ज्ञेयउपध्मानीयसञ्ज्ञकः ॥ ९ ॥ वि-सर्गार्द्धविसर्गानुस्वारव्यङ्गं पराश्रयम् ॥ एतत्परापरौ ह्र-

स्वौ ग्लौ दीर्घश्च गुरुस्तथा ॥ १० ॥ इति व्यञ्जभेदाः ॥ इकुविसर्ज्जनीयानां स्यात्करणं यिशु तालुकम् ॥ ऋटु-रषाणां मूर्द्धा स्यात्कण्ठ्यौ अकुहविसर्जनीयाः ॥ लृतुलसानां दन्ताः उपूपध्मानीयमोष्ठजम् ॥ ११ ॥ वो दन्तोष्ठं ञमस्यापि नासिकायमयुग्घुरः ॥ ओदौतोरपि कण्ठोष्ठं त्वेदैतोः कण्ठतालुकम् ॥ १२ ॥ जिह्वामूलीयमात्रस्य जिह्वामूलं हि चाष्टमम् ॥ सद्यो बोधकरा शिक्षा मणिभूता प्रकाशिता ॥ १३ करालो न च लम्बोष्ठो नाव्यक्तो नानुनासिकः ॥ गद्गदो बद्धजिह्वश्च प्रयोगान्वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥ व्याघ्री दद्भिर्हरेत्पुत्रान्भीता पाताच्च पीडनात् ॥ तद्वत्प्रयोजयेद्वर्णान्स्तेन लोके महीयते ॥ १५ ॥ इति वर्णोच्चारः ॥ शिवास्यान्निःसृतां शिक्षां प्रयतो यः पठेदिह ॥ पुत्रकीर्त्तिधनायुष्मान्स्वर्गऽतिसुखमश्नुते ॥ १६ ॥ इति रामकृष्णविरचिता षोडशश्लोकी शिक्षा समाप्ता ॥

अथातोऽवसाननिर्णयं व्याख्यास्यामः ॥

नमस्कृत्य तु तं देवं शङ्करस्य सुतं प्रभुम् ॥ यस्य प्रसादाद्देवस्य बुद्धिभेदोऽप्यभून्मम ॥ १ ॥ अवसानस्तु वक्ष्यामि यथा वदनुपूर्वशः ॥ २ ॥ इषे त्वा भूताय कुक्कुटोऽसि जनयत्यै त्वा मा भेः पृथिवि देवयजन्यदित्यै व्युन्दनमस्कन्नमद्याग्ने त्वेरग्नेऽ दब्धायो दिवि विष्णुरग्ने व्रतपतेऽन्यस्त्यैष ते रुद्र भागः स्वाहा यज्ञमेष ते गायत्रो व्वरुणस्योत्तम्भनमग्नेस्तनूः सिंहासीन्द्रघोषस्त्वा सिंह्यसि ध्रुवोऽसि रक्षोहणँव्वलगहनं स्वराडसि रक्षोहणो वो मित्रस्य मा देवीरापो वाचन्ते समुद्रङ्गच्छ मनो मे तर्प्पयत स्वाङ्कृतोऽस्युपयामगृहीतोऽस्याग्रयणः सोमः पवते मित्रावरुणाभ्यान्त्वाऽऽत्मने मे मघवे त्वाऽग्नये त्वा मह्यं यस्तेऽश्वसनिरग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसं व्वेशीनान्त्वोभिक्रन्देवान्दिवमापयें स्वाहाऽग्निरेकाक्षरेण मित्रो व्वसवस्त्रयोदशाक्षरेणैष ते ये देवा ऽआविर्म्मर्य्योऽऊर्द्ध्वामारोहाग्निः पृथुः सवित्रा प्रसवित्रा पृथिव्याः सधस्थाद्वसवस्त्वोभयोरदितिष्ट्वा व्वसवस्त्वाऽऽकूतिमग्निम् ॥ ३ ॥ विष्णोः क्रमशिच्छदस्यपान्त्वाऽयम्पुरः

पञ्च सजूर्ऋतुभिरनड्वान्वयोराड्यस्यायुर्मे पृथिवीच्छ-
न्दोऽग्निर्देवताऽऽशुस्त्रिवृत्पञ्चदशस्तवतीच्छच्छ-
न्दस्तन्तुना रायस्त्रिवृदसि राड्यसि विराडसि सम्रा-
डसि स्वराडस्यधिपत्न्यसि सहस्रस्य प्रमा सेनाभ्यः
आशवे शङ्कवे श्रम्भवाय पर्यायेमा मे नृपदे वेद्वाजश्च
सप्तविंशतिः समुद्रोऽसि सर्वं घर्मस्तेजोऽसि प्र-
थमा द्वितीयैरश्विभ्यान्त्वा होता यक्षत्समिधाग्नि-
न्द्वादशाश्विनौ सरस्वतीन्त्वारोऽग्निं स्विष्टकृत-
न्देवोऽअग्निःस्विष्टकृत्त्वामद्याग्नये स्वाहा हिङ्का-
राय यते कायाऽऽब्रह्मन्नध्यायान्तस्ताऽउभावश्वस्तू-
परोऽध्यायान्तः शादन्दद्भिर्न्वाग्नेयः कृष्णग्रीवस्त्विषी
ब्रह्मणे ब्राह्मणꣳ सप्तदश सुमित्रिया नः सुमित्रिया
नः सुमित्रिया नःऽएधोऽसीति द्वे शते चतुस्त्रिꣳ-
शदित्यन्त्यावसानानि ॥ ४ ॥ अथ अवसानानि ।
युष्माऽइन्द्रोऽग्ने ब्रह्म सँव्वपामि पुरा क्रूरस्य सवि
तुस्त्वा गन्धर्वस्त्वोपहूतो द्यौरेषा ते व्वसुभ्यस्त्वा व्वे-
दोऽस्यग्निज्ज्योतिः सꣳहिताऽस्युपहूताऽइहेदं देऽ
आकूत्यै प्रयुजऽऊर्गसि द्वे त्वमग्नेऽभित्यसदित्यास्त्वा
भद्रो मे तप्तायनी मे देवस्य त्वोभयोरह्वमत्य-
न्यारवृतेनात्तौ मनस्तऽइदमापऽएन्द्रः प्राणो माऽपो-
ऽग्नेर्व्वः सोम राजन्निन्द्रवायूइमेऽअयँव्वाय्या वाङ्मा

तस्मप्तक्कथाऽयँव्वेनो भ्रुवोऽसि कोऽसीन्द्राग्नी ऽआगतं पञ्च सजोषाऽइन्द्र चतस्रो व्विश्वस्मादित्य बृहस्पतिसुतस्यैजतु दशमास्यऽआतिष्ठ तिस्रऽउदुत्त्यँव्वि नऽइन्द्रेति तिस्रऽइह रतिः ॥ ५ ॥ ध्रुवसदन्त्वा ग्रहाऽऊर्ज्जोऽभृतयऽइन्द्रस्य वज्रो यवो यस्तेऽआ मा व्वाजस्याऽस्मे वः चतस्रोऽलवं प्रपर्वतस्य प्रजापते नाम्विभ्याम्पच्यस्व कुविदङ्ग पुरीष्योऽसृतर्ठ० सत्यमुखाङ्क्षणोरवदित्यै रास्नास्मूर्द्धा भवाग्निर्मूर्द्धा मधुश्चेमं मा द्वे शुक्रश्च व्विश्वकर्म्मोभयोर्न्नभश्चेषश्च षोडशी स्तोमोऽग्निर्ठ० होतारमग्ने त्वं तपश्च परमेष्ठी त्वोभयोर्न्नमोऽस्तु तिस्रऽआयुर्य्यज्ञेनऽऋचो नाम ॥ ६ ॥ स्वादिष्ठीन्त्वा कुविदङ्ग यदा पिपेषेदर्ठ० हवीरेतो मूत्रं दृष्ट्वा रूपे निषसाद नाभिर्म्मे चया देवा यदापोऽअश्विनौ छागस्य प्रजापतये त्वाऽग्निः पशुः प्राणाय स्वाहेमा नु कर्न्देऽअग्निश्चाथैतानष्टौ यङ्क्रन्दसीऽआ सुते कुतस्त्वमधि नो दस्रा युवाकवो दैव्यावध्वर्य्यूऽअस्येदिन्द्रो ब्रह्मणस्पते ऽअपेतः स्योना पृथिवि भूर्भुवोऽह्नानि शन्दते दर्ठ० ह यमाय त्वाऽनाधृष्टा पुरस्ताद्विश्वासां भुवां पते यस्ते स्तनो गायत्रीच्छन्दः समुद्राय त्वाऽभीमं पयसो रेतः स्वाहा प्राणेभ्यो लोमभ्यः स्वाहेति शतमेकचत्वारिर्ठ०

मादित्येतानि अवसानानि ॥ ७ ॥ अथ चतुरवसाना-
नि प्रत्युष्टꣳ रक्षोऽग्नीषोमयोरुज्जितꣳ सजूर्द्दे-
वेनेन्धानास्त्वा त्र्यम्बकँयजामहेऽꣳशुरꣳशुष्टे या
ते धामान्युश्मसि देवस्य त्वाऽग्नीषोमाभ्यां मरु-
त्वन्तं वृषभं माहिर्भूरग्ने व्रतस्योत्तिष्ठन्नोजसाऽदृश्रम-
स्य केतवो युवन्तं देवस्याऽहञ्ज्योतिष्मन्तं प्रैतु सुप-
र्णोऽसि विराड्ज्योतिरिमꣳ साहस्रं तिस्रो वा-
योः पूतः पुनन्तु मा पितरऽएधोऽसि सँवत्सरोऽस्य-
ग्निमहद्योभयोरिन्द्रस्यौजस्त्यऽऋजवे त्वा स्वाहा रुद्र-
द्राय हिरण्मयेन पात्रेणेति हाविꣳशादित्येतानि अ-
वसानानि ॥ ८ ॥ कृष्णोऽसि नमो वऽउशिगसि स-
मुद्रोऽसि मधुमतीर्नऽइषः प्राणाय परमेष्ठ्यभि-
धीतऽइन्द्रश्च प्रोक्ष्यमाणः सोमो विश्वे देवा हेऽअ-
ग्निरेकाक्षरेण पूषा पञ्चाक्षरेण मित्रो नवाक्षरेण
वृणऽऊर्म्मिरत्यैतस्त्यावेष्टा दन्दशूका दक्षिणामारो-
ह प्रतीचीमुदीचीमूर्द्ध्वा वयो मा छन्दोऽग्नेर्भा-
गोऽसि वसूनांयवानामेकया स्तुवत नवभिर्न्नवदश-
भिः ॥ ९ ॥ एवञ्छन्दोऽरश्मिना सत्याय प्रतिपदसि
नमो हिरण्यबाहवे बभ्लुशाय रोहिताय कृत्स्नायत-
योष्णीषिणे विसृजद्भ्यः सभाभ्यो गणेभ्यस्तक्षभ्यः
श्वभ्यः कपर्द्दिने ह्रस्वाय ज्येष्ठाय सोभ्याय वन्याय

व्विलिम्मने स्रुत्याय कूप्याय व्वात्त्याय पार्थ्याय सिक-त्याय व्रज्ज्याय शुष्क्याय प्रथममग्निमद्य स्तूपस्त्याऽस्त्र्येति षट्पञ्चाशदित्येतानि निरवसानानि ॥१०॥ अथ मध्यावसानानि ॥ द्वितीयठं० शर्म्मास्यग्ने व्वाज जिद्विभूरस्यादर्दे रावाऽसि द्वे मध्यऽइन्द्राय त्वा बृहद्वद्-ते पञ्चेति मध्यावसानानि ॥ ११ ॥ अथ पञ्चावसा-नानि ॥ प्रैतु व्वायुरनिलन्द्वे पञ्चावसाने ॥ १२ ॥ अ-थ षडवसानानि ॥ या तेऽअग्नेऽयःशया या ते घर्म्म द्वे षडवसाने ॥ १३ ॥ अथ नवावसानानि ॥ मखस्य शि-रोऽश्वस्य त्वा द्वे नवावसाने ॥ १४ ॥ अथ मर्य्या-दा ॥ शतानि चतुर्द्दश त्रिनवतिर्व्यवसानानि १४९३ भवन्ति ॥ द्वे शते त्रयस्त्रिठं०शदन्त्यावसानानि २३३ भवन्ति ॥ शतं पञ्चाशत्त्र्यवसानानि १५० भवन्ति ॥ त्रिठं०शच्चतुरवसानानि ३२ भवन्ति ॥ षट्पञ्चाश-न्निरवसानानि ५६ भवन्ति ॥ पञ्च मध्यावसानानि ५ भवन्ति ॥ द्वे पञ्चावसाने ५ द्वे षडवसाने २ द्वे नवा-वसाने भवतः ॥ सर्वाण्यवसानान्येकीकृत्यैकानविठं० शतिः शतानि पञ्चसप्ततिः सङ्ख्या कण्डिकायाश्चत्वा-रिठं०शदध्याये १९७५ ॥ इत्यनन्तदेवविरचिताऽव-साननिर्णयशिक्षा समाप्ता ॥ रसवेदाङ्केन्दुमिते १९४६

फाल्गुने शुक्लपक्षके ॥ पूर्णिमायां गुरोर्वारेऽवसा-
नान्यङ्कितानि वै ॥ १ ॥

अथ कात्यायनमहर्षिप्रणीतस्वरभक्तिलक्षणपरिशिष्टशिक्षाऽऽरभ्यते ॥

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सर्वलक्षणलक्षिताम् ॥ शिक्षां समासतस्तत्र स्वरास्त्वष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥ तैरोविरामः क्षैप्रश्च तैरोव्यञ्जनकस्तथा ॥ भाव्योऽभिनिहितो जात्यः पादवृत्तश्च सप्तमः ॥ २ ॥ प्रश्लिष्टइति विज्ञेयाः प्रोच्यन्ते लक्षणान्यथ ॥ अवग्रहउदात्तश्चेत्स्वरितः स्यात्ततः परम् ॥ ३ ॥ अवग्रहात्पदं यत्तु तं विद्यात्प्रथमं स्वरम् ॥ लक्ष्यमस्य तु विज्ञेयं गोपताविति गो । पतौ ॥ ४ ॥ इकारोकारयोः स्थाने यवौ स्यातामुदात्तयोः ॥ अनुदात्ते पदे नित्यं स क्षिप्रइति कीर्त्तितः ॥ ५ ॥ त्र्यम्बकं द्वन्न इत्यादि लक्ष्यं ज्ञेयं विचक्षणैः ॥ स्वरितं छन्दसि पदं यत्किञ्चिदपि दृश्यते ॥ ६ ॥ उदात्तपूर्वं तत्सर्वन्तैरोव्यञ्जनउच्यते ॥ इडे रन्ते तथा हव्ये काम्ये इत्यादि दर्शनम् ॥ ७ ॥ अकारएकोदात्तेन रेफेणापहृतो भवेत् ॥ तच्चाभिनिहितं प्राहुः कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् ॥ ८ ॥ विवृत्त्या दृश्यते यत्र स्वरं च स्वरिते पदे ॥ सस्वरः पादवृत्तः स्यात्पुत्त्रऽईधे निदर्शनम् ॥ ९ ॥ यत्रोदात्त इकारो हि

निपातैकारसंयुतः ॥ स प्रश्लिष्टइति ज्ञेयोऽभीममित्यादि दर्शनम् ॥ १० ॥ सादौ पदे परे पूर्वं ककारान्ते पदे स्थिते ॥ कसवर्णं तु विज्ञेयं भिषक्क्षोसेन दर्शनम् ॥ ११ ॥ चकारान्ते पदे तान्ते पूर्वे च समवस्थिते ॥ प्रत्यारम्भो न तत्र स्याद्यच्चाहमिति दर्शनम् ॥ १२ ॥ सादौ पदे परे पूर्वं ङकारान्ते पदे सति ॥ कसवर्णद्वयं तत्र प्राङ् क्सोमइति दर्शनम् ॥ १३ ॥ सादौ पदे परे नान्ते पूर्वे च समवस्थिते ॥ तसवर्णं विजानीयात्त्रीन्त्ससुद्रान्निदर्शनम् ॥ १४ ॥ मादौ पदे परे मान्ते पूर्वसुच्चारिते सति ॥ मसवर्णन्तु तत्र स्यादिमस्मइति दर्शनम् ॥ १५ ॥ पदमध्ये पदाद्यन्तेऽक्षरहरेफैश्च संयुते ॥ यकारे जं विजानीयाद्युञ्जानेत्यादिकं यथा ॥ १६ ॥ टवर्गमन्तरा षस्य खोच्चारश्छन्दसीरितः ॥ प्रत्युदाहरणं इष्टो दिपीषि त्वा निदर्शनम् ॥ १७ ॥ ऊष्मोर्ध्वरेफस्योच्चारः सैकारो ह्ल्युता न चेत् ॥ पितॄणामिह पित्रेणामित्यादि च निदर्शनम् ॥ १८ ॥ ळं॰कारः स्यादनुस्वारस्थाने शलि च रे परे ॥ ह्रस्वाद्दीर्घो भवेद्दीर्घाद्ध्रस्वो गुरुरयो मतः ॥ १९ ॥ सँय्योगे परतो हर्ळं॰सइत्यादि निदर्शनम् ॥ ताꣳ सवितुरित्यादि दꣳष्ट्रेत्यादिकं तथा ॥ २० ॥ ह्रस्वदीर्घगुरूच्चारः कर्त्तव्योऽत्र यथा क्रमम् ॥ शल् रेफयोरभावेन सिळं॰ही

प्रत्युदाहृतिः ॥ २१ ॥ शरेः परे वा नु दिती द्विर्भवे-
द्रेफभागिनाम् ॥ विसर्गाच्च परे यां ऋकारहीनां नि-
दर्शनम् ॥ २२ ॥ अस्कन्नमद्य कस्याश्चित्कृष्णोऽस्या इ-
ति च क्रमात् ॥ सूर्य्यस्त्वा द्यौष्प्रिता चाथ दधान्त्व-
स्मानिति क्रमात् ॥ २३ ॥ बृहन्तः प्प्रस्तरेष्ठेति पु-
नः कक्रत्वे निदर्शनम् ॥ पाणिनीयस्य सूत्राभ्यां द्वित्वं
सर्वत्र कीर्त्तितम् ॥ २४ ॥ यवयोः परयोः सस्य द्वित्वं
न स्यात्तु छन्दसि ॥ व्यसवस्त्वा धूपयन्तु तस्य योनिं
यथायथम् ॥ २५ ॥ ह्ल्युतऋकारस्तु रेकारश्छन्द-
सि स्मृतः ॥ पितृणामिति पित्रेणामित्यादि च निदर्श-
नम् ॥ २६ ॥ ह्रस्वं दीर्घं भवेत्किञ्चित्संहिताविषये
स्वके ॥ हलिविसर्गयुते वर्णो ह्ल्युतायुतके च न ॥
२७ ॥ सपत्नान्यद्गमश्चन्येति किञ्चिद्दीर्घो भवेदिह ॥
भागरूप्रजावतीत्यादौ ह्रस्वता न तु दीर्घता ॥ २८ ॥
ह्ल्युताकारसँय्योगादिति ज्ञेयं विचक्षणैः ॥ इति का-
त्यायनपरिशिष्टे वर्णोच्चारप्रकारः ॥ सन्ध्यश्चतुर्धा विज्ञे-
या लोपागमविकारतः ॥ २९ ॥ प्रकृत्या च तथा
तत्र प्रथमं हि निदर्शनम् ॥ विकारतो यथा चेदं प्रे-
षितेत्यादिकं भवेत् ॥ ३० ॥ देवो वः सवितेत्यादौ
प्रकृत्यादिप्रदर्शनम् ॥ उभौ स्वरौ तयोरन्तः सन्धिर्य्यत्र
न दृश्यते ॥ ३१ ॥ सा विवृत्तिर्बुधैर्ज्ञेया स एवेति

च पश्यति ॥ एषा चतुर्द्धा विज्ञेया प्रथमा तु पिपीलिका ॥ ३२ ॥ परा पाकवती चैव तथा वत्सानुसारिणी । वत्सानुत्सृजिता चैव चतस्रस्ता विष्टत्तयः ॥ ३३ ॥ पिपीलिकाऽऽद्यन्तदीर्घा नाभ्याऽश्वासीन्निदर्शनम् ॥ द्वितीया तूभया ह्रस्वा त्विनऽइन्द्रेति दर्शनम् ॥ ३४ ॥ तृतीया चोदिता दीर्घा ताऽअस्येति निदर्शनम् ॥ अन्ते चतुर्थी दीर्घा स्यात्तानऽश्वावीढमश्विना ॥ ३५ ॥ स्वरभक्तिः पञ्चधा स्यात्तत्राद्या करिणी स्मृता ॥ रकारेण हकारेण संय्योगो यत्र दृश्यते ॥ ३६ ॥ करिणी सा तु विज्ञेया बर्हिरसीति दर्शनम् ॥ लकारेण हकारेण संय्योगो यत्र दृश्यते ॥ ३७ ॥ कुर्विणी सा हि विज्ञेया उपवल्हेति पश्यति ॥ रकारस्य शकारेण संय्योगो यत्र दृश्यते ॥ ३८ ॥ हरिणी सा तु विज्ञेयाऽर्शसऽइत्यादि दर्शनम् ॥ लकारेण शकारेण संय्योगो यत्र जायते ॥ ३९ ॥ तां हरिणीं विजानीयाच्छतवल्शेति दर्शनम् ॥ रेफस्याथ षकारेण संय्योगो यत्र दृश्यते ॥ ४० ॥ हंसपादेति विज्ञेया वर्षो वर्षीयसीति च ॥ एतल्लक्षणमाख्यातं स्वरभक्तेर्विचक्षणैः ॥ ४१ ॥ ज्ञात्वैतन्मनुजो याति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ इति कात्यायनेनैव परिशिष्टं कृतं मुदा ॥ ४२ ॥ इति कात्यायनोक्ता स्वरभक्तिलक्षणपरिशिष्टशिक्षा समाप्ता ॥

अथ क्रमसन्धानशिक्षाऽऽरभ्यते ॥

यथा समाम्नातङ्क्रमावसानर्ढं० सङ्क्रमेषु ॥ क्रमशास्त्रानुसारेण सन्धानं प्रोच्यतेऽधुना ॥ १ ॥ विश्वधाः परमेण । १ । ह्वार्षीच्छतधारम् । २ । सहस्रधारन्देवः । ३ । अधुक्षः सा । ४ । विश्वधायाऽइन्द्रस्य । ५ । राध्यतामिन्द्र् । ६ । एमि कः । ७ । तस्मै कर्म्मणे । ८ । व्वान्प्रत्युष्टम् । ९ । अरातयऽउरु । १० । एमि धूः । ११ । धूर्व्वमो देवानाम् । १२ । देवह्रुतममह्रुतम् । १३ । हविर्द्धानँ व्विष्णुः । १४ । हस्ताभ्यांमग्नये । १५ । गृह्ह्लानि भूताय । १६ । रश्मिभिर्द्दैवीः । १७ । देवयुवँय्युष्माः । १८ । स्वाग्नये । १९ । अग्नीषोमाभ्यां दैव्याय । २० । व्वेत्त्वद्द्रिः । २१ । व्वेत्त्वग्नेः । २२ । ममीव्वहविष्कृत् । २३ । इहि कुक्कुटः । २४ । व्वह द्ध्रुवम् । २५ । वधायाग्ने । २६ । अन्तरिक्षन्त्वत्तर्मम् । २७ । दिवँव्विश्वाभ्यः । २८ । व्वेत्तु धान्यम् । २९ । व्यानाय दीर्घाम् । ३० । रसेन देवतीः । ३१ । पृच्च्यन्ताञ्जनयत्यै । ३२ । बधः पृथिवि । ३३ मौगप । ३४ । बध्यासमररो । ३५ । स्कन्नगायत्रेण । ३६ । जाग-

तेन सुम्ना । ३७ । माऽम्यं निश्चिता । ३८ । माऽम्यं-दित्यै । ३९ । पश्चाम्स्यग्ने: । ४० । यजुषेयजुषे सवि-तु: । ४१ । त्वा तेज: । ४२ । इति द्विचत्वारिंशत्प्र-थमाध्याये ॥ पतये गन्धर्व्व: । १ । ईडितऽइन्द्रस्य ।२। दक्षिणो मित्रावरुणौ । ३ । अभिशस्त्यै सवितु: । ४ । ध्रुवा ध्रुवा । ५ । माञ्जिम नम: । ६ । सचन्तामस्मा-कम् । ७ । अश्नाम्येतम् । ८ । ब्रह्मणे तेन । ९ । ऊहाम्यग्नीषोमौ । १० । ऊहामीन्द्राग्न्यो: । ११ । इन्द्राग्न्योरिन्द्राग्नी । १२ । इन्द्राग्नी वसुभ्य: । १३ । अवतांऽव्यन्तु । १४ । मरुद्भिरिन्द्र: । १५ । तस्मै पोषाय । १६ । वर्च्चोग्ने । १७ । हिमाऽअचारिष-म् । १८ । वेदिषदो ये । १९ । इत्येकोनविंशति-र्द्वितीयाध्याये ॥ २ ॥ उषसा सूर्य्य: । १ । गृहप-ते पुरीष्य: । २ । पतिवेदनमित: । ३ । इति त्री-णि क्रमासन्धानानि तृतीयाध्याये ॥ ३ ॥ चतुर्थे क्र-मसन्धानाभाव: ॥ ४ ॥ पुरूरवा मन्थामि । १ । र-ज:शया हरिशया । २ । देववीतये सिंहि । ३ । ध्रुवो वैष्णवम् । ४ । ध्रुवऽऐन्द्रम् । ५ । हव्यवाहन: श्वात्त्र: । ६ । अभूद्यथायथम् । ७ । इति सप्त पञ्च-माध्याये ॥ ५ ॥ षष्टाध्याये क्रमसन्धानाभाव: ॥ ६ ॥ मादयस्वोदानाय । १ । भून्महेन्द्राय । २ । इति द्वे

क्रमसन्धाने सप्तमाध्याये ॥ ७ ॥ अष्टमाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ ८ ॥ इन्द्रस्य सत्यप्रसवः । १ । इन्द्रँ व्वाजजितः । २ । इति द्वे क्रमसन्धाने नवमाध्याये ॥ ९ ॥ दशमाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ १० ॥ जागतेन छन्दसे । १ । हिरण्ययीमानुष्टुभेन । २ । इति द्वे क्रमसन्धाने एकादशाध्याये ॥ ११ ॥ परिचिल्लोकम् । १ । इत्येकं क्रमसन्धानं द्वादशाध्याये ॥ १२ ॥ दिशामि साहस्रम् । १ । गवयमूर्स्रायुम् । २ । उष्ट्रमजः । ३ । शरभन्त्वम् । ४ । इति चत्वारि क्रमसन्धानानि त्रयोदशाध्याये ॥ १३ ॥ अन्तरिक्षँव्वायुः । १ । व्वायूराज्ञी । २ । बृहती नभः । ३ । इति त्रीणि क्रमसन्धानानि चतुर्दशाध्याये ॥ १४ ॥ अग्नेर्देवः । १ । रथेचित्रो मेनका । २ । असमरथः प्रम्लोचन्ती । ३ । अरिष्टनेमिर्व्विश्वाची । ४ । सुषेणऽउर्व्वशी । ५ । शैशिरौ परमेष्ठी । ६ । दिवः सूर्य्यः । ७ । दिवं ध्रुवे । ८ । इत्यष्टौ पञ्चदशाध्याये ॥ १५ ॥ षोडशसप्तदशाधयायौ क्रमसन्धानरहितौ स्तः ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वस्तोमः । १ । रथन्तरँव्वेट् । २ । इति द्वे क्रमसन्धानेऽष्टादशाध्याये । एकोनविंशतिमाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ १९ ॥ व्वायुश्चाग्रत् । १ । स्वर्न सूर्य्यः । २ । रुद्रद्देऽर्य्ये । ३ । आपोऽयक्षि । ४ ।

इति चत्वारि क्रमसन्धानानि विंशतिमाध्याये ॥ २० ॥ एकविंशतिमाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ २१ ॥ स्वाहाकृतः स्वगा । १ । प्राणाय यत्ते । २ । इति द्वे द्वाविंशाध्याये ॥ २२ ॥ चतुष्पदश्चन्द्रमाः । १ । चन्द्रमा रात्रौ । २ । वायुः सूर्यः । इति त्रीणि क्रमसन्धानानि त्रयोविंशाध्याये ॥ २३ ॥ चतुर्विंशतिपञ्चविंशतिषड्विंशतिसप्तविंशतिमाध्यायेषु क्रमसन्धानाभावः ॥ २४ । २५ । २६ । २७ ॥ शुचिसुपिाद्दा । १ । देवौ त्रिष्टुभा । २ । इति द्वे क्रमसन्धानेऽष्टाविंशाध्याये ॥ २८ ॥ एकोनत्रिंशत्त्रिंशदेकत्रिंशद्द्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशच्चतुस्त्रिंशत्पञ्चत्रिंशदध्यायेषु क्रमसन्धानाभावः ॥ २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ ॥ ऊतिभिः कया । १ । ईच्चऽईचामहे ॥ २ ॥ इति द्वे क्रमसन्धाने षड्त्रिंशदध्याये ॥ ३६ ॥ पाहि मधु । १ । स्वाहा रात्रिः । २ । इति द्वे सप्तत्रिंशदध्याये ॥ ३७ ॥ सरस्वत्यसौ । १ । इत्येकमष्टत्रिंशाध्याये ॥ ३८ ॥ एकोनचत्वारिंशाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ ३९ ॥ अविद्यांविद्यायाम् । १ । ओं ३ क्रतो । स्मर क्लिबे । क्लिबे कृतम् ॥ ४० ॥ इति चत्वारि चत्वारिंशाध्याये ॥ इति पञ्चदशाधिकैकशतं क्रमसन्धानानि । ११५ । एभ्यो-

ऽन्यत्र संहितानुसारेण निर्णयः ॥ इति क्रमसन्धान-शिक्षा समाप्ता ॥

अथ गलद्दक्शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

इषे त्वाऽश्वस्तूपरः समिद्धोऽअञ्जन्त्सहस्रशीर्षा पुरुषस्तदेव स्वाहा प्राणेभ्यस्त्वेत्येतेष्वध्यायेषु न गलिता क्टचः। द्वितीयेऽध्यायेऽग्ने व्रतपतऽइति पश्चात्प्रविष्टाऽतस्त्रयस्त्रिंशत्। तृतीयेऽध्यायेऽयमग्निः पुरीष्य इति प्रविष्टाऽतो द्विषष्टिः। पञ्चमेऽध्यायेऽग्ने व्रतपाश्च प्रविष्टोरु व्विष्णो गतोऽतएकचत्त्वारिंशत्। षष्ठेऽध्याये प्रथमा ऋग्गलिता, रेवतीरमद्ध्वमित्यत्र देवस्य त्वा एवं पञ्चत्रिंशत्। वाचस्पतय इत्यत्र स्वाङ्कृतोऽसि आत्मने मे सम्पृक्ते। अयन्नोऽग्नेनय लुप्त्वाच्चतुश्चत्वारिंशत्। आदित्येभ्यस्त्वेत्यत्र कदा चन सँव्वर्चसा युग्देवा गातुविदऽउदुत्यमवभृथनिचुम्पुणोशिक्वं गलिते सप्त षट्पञ्चाशत्। देव सवितरित्यत्र देवस्याहमेकोनचत्वारिंशत्। अपो देवाऽइत्यत्र सोमस्य त्विषिरिमं देवा लुप्ता द्वात्रिंशत्। युञ्जान इत्यत्र युञ्जते मनो व्विश्वो देवस्य देव सवितः पृथिव्याः सधस्थाद्दसवस्त्वाच्छृदन्तु मिलिताष्टाशीतिः। दृशानऽइत्यत्र हंसः शुचिषदक्रन्ददग्निर्द्दृशानो रुक्मः समिधाग्निं पुनरुर्ज्जा सह-

रव्याऽयन्ते भवतन्नऽइति मिलिता अष्टोत्तरशतम् । अयि गृह्णाम्यग्निर्मूर्द्धा प्रविष्टाऽअपाम्पृष्ठं मही द्यौर्विष्णोः कर्म्माणि चित्रन्देवानां त्रिपञ्चाशत् । ध्रुवक्षितिः शुक्रश्च विश्वकर्म्मा त्वा द्वे नभश्चेषश्च राड्यसि मिलितं सहश्च षड्विंशं शत् । अग्ने जातानग्निर्मूर्द्धा त्वामग्ने पुष्करादधि भुवो यज्ञस्यायमिहाग्ने त्वमयन्ते लोकम्पृण ताऽअस्येन्द्रं विश्वा न चैता लुप्यन्ति परमेष्ठी त्वा द्वौ मिलित्वा चतुः पञ्चाशत् । नमोऽस्तु नीलग्रीवाय नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो द्वौ मिलित्वाऽतत्त्रिषष्टिः । अश्मन्नूर्ज्जं हिमस्य त्वा वाचस्पतिं विश्वकर्म्मन्हविषोदु त्वेंद्रँविश्वा नक्तोषासाऽग्ने तं सप्तनवतिः । वाजस्य हेवस्य त्वा वाजस्य नु यास्ते यावऽउद्बुध्यस्व येन वहसि विनस्त्वँव्यविष्ठैकोनसप्ततिः । स्वाद्वीन्त्वा वायोः पूतः कुविदङ्ग त्रिणवतिः । दत्तस्य योनिः समुद्रे तऽउपयामगृहीतोऽसि पुनर्मिव निषसाद यदि जाग्रद्यदापो यदि दिवा यनेन्द्रस्य युवं सुराममिति नवतिः । इममे तन्त्वा शन्नो वाजेवाजेऽवत होता यक्षदिन्द्रस्यपमस्येति सरस्वतीस्वपस्येति प्रविष्टाः सप्तपञ्चाशत् । तेजोऽसि तत्सवितुर्विश्वानि देवस्य पृथिव्यै स्वाहा मघवे स्वाहा वाजाय स्वाहाऽसवे स्वाहेति प्रविष्टा एकोनविंशं शतः । हिरण्य-

गर्भः कुविदङ्ग कः स्विदासीत्स्वित्सूर्य्यऽएकाकी का स्विद्द्यौरा-
शसोदुप्रयामगृहीतोऽसि सप्तपञ्चाशत् । शादन्दद्भि-
र्हिरण्यगर्भो यः प्राणतोऽग्ने त्वन्नतुश्चत्वारिंशं-
शत् । अग्निश्च वैश्वानरो नः पञ्चविंशं शतिः । स-
भास्त्वोद्दयञ्चतुश्चत्वारिंशं शत् । होता यक्षद्देवा
दैव्या शुचिमुषिाहानन्तरं सवोऽनः पञ्चत्रिंशं शत् ।
देव सवितस्त्वत्सवितुर्विंशं शत् । अश्वा जरासो युक्त्वा
ह्ययमिह मूर्द्धानन्दिवऽउदुत्यं विश्वेऽअद्येन्द्र वायू य-
ज्ञो देवानां गावऽउप दैव्यावध्वर्य्यूऽअदब्धेभिः सप्ता-
शीतिः । यज्ञाग्रतऽआकृष्णेन सप्तपञ्चाशत् । अपे-
तोऽश्वत्थे वः सुमित्रिया नऽउद्वयमग्नऽआयूंषि
ह्यष्टादश । त्वचं त्वा चक्षुर्भुवः कया नः कस्त्वा स्योना
पृथिवि आपो हिष्ठेतितिस्रो नमस्ते हरसे सुमित्रिया
नोऽभीषुणो हते दृंह त्रयोदश । देवस्य त्वा देवी
द्यावा पृथिवीऽन्द्रस्यौजोऽश्वस्य त्वा ऋजवे त्वियत्य-
ग्रे प्रविष्टास्त्रयो हृदे त्वा युञ्जते मनः प्रैतु मखस्य
शिरस्त्रयोदश । देवस्य त्वा सुमित्रिया नऽउद्वयमे-
धोऽसीडऽएह्यदित्यै रास्नासीन्द्राय त्वा षड्द्वाविंशं
शत् । ईशा वास्यमन्धन्तमोऽन्यदेव सम्भूतिं च मिलि-
तास्त्रयोऽग्नेनय त्रयोदश । एवं चतुष्षष्टिऋचो विलु-
प्ता एकादशोत्तरशतानि ऋचोऽधिकाश्च ॥ एवं कृते

ष्टतिशतान्यपि सङ्ख्यकाश्च प्रोक्ताः समार्य्यैः खलु कण्डिकाश्च ॥ १ ॥ इति लुप्तवर्णसङ्ख्यात्मिका शिक्षा समाप्ता ॥

अथ मनःस्वारशिक्षाऽऽरभ्यते ॥

मनःस्वारं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ भगवान्याज्ञवल्क्येन भाषितँल्लोकहेतवे ॥ १ ॥ अथ त्रिपदा द्विरवसानमध्येऽनुदात्तानि । अथाधिमध्येऽनुदात्तानि भवन्ति । कस्त्वा राजन्तमध्वराणां स नः पितेव मा नः परि ते प्रागपाक् प्राणो मरुतो यस्य योगे योगे तवस्तरं तस्माऽअरन्द्र न्नः परस्या ऽअधि पुनरूर्ज्जा समिधमग्ने यत्ते शुक्रं तुभ्यन्ता मयि गृह्णामि मधु व्वाता मधुमान्नोऽग्ने युद्ध त्वँय्यविष्ठाग्ने पावक स नः पावक व्वार्त्रहत्याय शवसे पवमानः सस्तानऽआवोढं चित्रभानो धियेषितः । आ नो मित्त्रावरुणाजीजनो ह्यग्ने पत्नीः स यच्चत्तव व्वायो व्विश्श्वानि देव हरयो धूमकेतवो व्विश्श्वेभिः सोम्म्यँय्येना पावक यद्दद्य कच्च व्वरुणः प्रावितोषस्तद्यन्मे च्छिद्द्रमिन्द्रो विश्श्वस्य शन्नो देवीर्हते दृठँ०ह मा स्वाहा मरुद्भिः पञ्चचत्त्वारिंठँ० शत् ॥ १ ॥ अथ त्रिपदा द्विरनुदात्ता । प्रघासिनो हवामहे व्वयठँ० सोमान्त्यर्य्यच्छ मही द्यौः सह रय्याऽग्निः प्रियेषु समुद्द्रस्य त्वा इयं शुक्रज्ज्योतिश्चेहङ्च व्वैश्श्वानरो नः पावका नः सुनावमारुहेयन्दे-

वस्य चेततो रातिठं० सत्पतिं देवस्य सवितुरुपह्वरे गिरीणामुच्चा ते द्रविणो दाः पिपीषति विभक्तारठं० क्रत्वामहऽउभा पिबतठं० हृदे त्वा द्राविठं० श्रुतिः । २ । अथ त्रिपदाद्यन्ता मध्येऽनुदात्तानि । अग्ने व्रतपते सुसमिद्धाय त्वयं मनो नु पुनर्न्नऽउदुत्यं तमुत्वा पात्थ्यो वृषाऽऽपो हि ष्ठाऽयमग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नग्ने वाजस्य येनासमत्स्वग्ने तमद्य नमस्ते रुद्र सम्प्रा स्वजास्यग्नऽआयूᳬंष्यध्वर्य्योऽअद्रिभिर्गोभिदृषुणा सत्या तूतुजानः स हव्यवाट् स नऽइन्द्राय मध्वा यज्ञमच्छाय तेऽअस्य वायो ये ते व्वनस्पतेऽव कस्त्वा सत्यस्मदसस्पर्तिं गावऽउपेन्द्रेह्युपास्माऽइन्द्राण्याऽउष्णोषोऽश्विना घर्म्ममपातामश्विनैकोनचत्त्वारिठं० शत् । ३ । अथ त्रिपदाऽऽद्यानुदात्तानि । स्वयम्भूरस्यग्नये कव्यवाहनाय समिधाग्निं चिठं०शद्धामास्स प्रत्नान्न हि तेषांयुद्वा हि देव त्वं। राजन्भद्राऽउतैभिर्न्नो व्वीतठं० हविरुभाभ्यां देवानां फेनेन त्वत्स्य योनिद्वीनावन्तं करम्भिणमश्विनक्तस्य ते मह्योऽअर्णऽइमस्मै सुष्टुतिठं० सुमतीवृधो युञ्जन्त्यस्यैना व्विश्वान्यभि यज्ञं केतुङ्कृण्वन्नग्निर्वृत्राणि वृहन्निदिध्मो मित्रठं० ऊर्ध्वऽ उग्रा विवनिना सविता ते शरीरे द्वे व्वायुः पुना तु स्योना पृथिव्येकत्रिठं० शत् । ४ । अथ त्रि-

पदा मध्योदात्तान्यन्तस्वरत्यग्निमर्म्मूर्द्धा मंहि त्रीणा-
मिदँ्विष्णुर्विष्णोः कर्म्माणि मित्रस्य चर्षणीधृतो वि
मुच्यद्ध्वमषाढाऽसि सऽइधानो भद्रद्रो नऽइष्टो ऽग्न-
ग्निः पुनाति ते यत्ते पवित्रं चोदयित्री सूनृतानां
तनूनपादसुरो द्वारो देवीरग्ने स्वाहा वायुरग्रे-
गाऽअभीषुणो यदद्य सूरऽउदिते विश्वेभिरुप नः पूष-
न्तव धर्त्ता दिवश्चतुर्विंशतिः । ५ । अथ त्रिपदा
अन्त्योदात्तानि वीतिहोत्रन्त्वोपप्रयन्तोऽअध्वरं सो-
मानं स्वरणं यो देवाना नऽएतु युञ्जाथां रासभ-
न्तमुत्त्वा सोरायुञ्जन्त्याप्यायस्व समेतु ते मदिन्त-
मं मधुनक्तमयमग्निः सहस्रिणऽऋतजिद्धऽऋतस्य स्व-
तवाँश्च दिवो मूर्द्धा हिरण्यपाणिमूतयेऽग्निन्दूतँ्यु-
ञ्जन्ति ब्रध्नं कस्त्वाऽऽच्छयति स्वादिष्ठया तिस्रो
देवीर्बर्हिरिदँ्यं नियुत्त्वान्वा कया नश्चित्रस्तरणिर्विश्वद-
र्शतऽइन्द्रवायू बृहस्पतिमिमे सुतास्तीव्रप्रासः प्रजा-
पतौ त्वऽऋतचँ्वाचमेकत्रिंशत् । ६ । अथ त्रिपदामध्ये
अन्तोदात्तानि भेषजमस्यृद्धोऽअस्य काव्ययो राजानेषु
देवी द्यावापृथिवी देव्यो वम्म्यऽइयत्त्यग्रे पट् । ७ ।
अथ त्रिपदा कम्पः । प्रत्युष्टं॰ रक्षो द्विकं रेवतीर-
मध्वं निषसादाग्निस्तिग्मेन पयः पृथिव्यां नारिरस्माद-
देऽदित्यै रास्नासि । ८ । अथ त्रिपदा जात्यः । क-

स्त्वा विमुञ्चति तद्विष्णोर्य्युक्तेन मनसेन्द्रस्य सूरास्व-
ग्नेऽवाद्यग्ने प्रेद्धोऽग्ने कोऽसि बाहू मे स्वयँव्वाजि-
न्दैव्या होताराऽऊर्द्ध्वमध्वरमस्मात्त्वमेकादश । ६ । अ-
थ त्रिपदामध्ये तकारान्ता आपवस्व परिवाजपतिराते
वत्सो मनो देवहूर्य्यज्ञो मध्यान्ते पवित्रेण पुनीहि य-
ज्ञा नः षट् । १० । अथ त्रिपदान्ते तकारान्ताः ।
आधत्तेडऽएहि तत्सवितुरभ्यावर्त्तस्वाग्निꣳ स्तोमेन र-
क्षोहा व्विश्वचर्षणिः सप्त । ११ । अथ त्रिपदाम-
ध्ये नकारान्ताः । अग्निर्ज्योतिषोचसकथ्याऽअव क-
या त्वं त्रीणि । १२ । अथ त्रिपदान्ते नकारान्ताः ।
ऊर्ज्जँव्वहन्ति त्रीणि पदा द्वयम् । १३ । अथत्रिपदा-
न्तरा आद्युदात्ता । आऽय,न्ते हि,मा सु, न यदाऽऽह्वा-
नि पञ्च । १४ । अथ चतुष्पदा द्विरवसाना मध्येऽनुदा-
त्ताऽन्यथादिमध्योदात्तानि भवन्ति । सा व्विश्वायुः श-
र्म्मासि मनो जूतिर्य्यम्परिधिं सम्बर्हिरत्र पितरऽआऽग-
न्म गृहा माऽग्ने त्वꣳ सु, अनु त्वा माता व्वस्यसि
समख्ये परि मा प्रति पन्थां सूर्य्यस्य चक्षुर्भवतन्नऽआप-
तये त्वा सन्ते कार्षिरसि यत्ते सोम त्वमङ्गाऽऽवायो
मनो न देवा गातुविदो देवी रापऽएष वो गर्भो, यस्यै-
ते व्वातो वा बृहस्पते व्वाजँव्वाजस्य न्वग्नेऽअच्छ सू-
र्य्यस्त्वचसस्त्यऽइन्द्रस्य व्वज्रऽइयदस्यन्न्वग्निस्त्वमग्ने

द्युभिः सन्ते व्वायुर्य्यदग्ने यदत्ति ये जनेषु यो॒ऽअस्म-
व्ध्यमन्नपतेऽन्नस्य व्विश्वा रूपाण्यग्नेऽअङ्गिरऽउदुत्त
मँय्यस्तेऽअद्य त्वामग्ने यजमाना ऽउदुत्त्वा गर्भोऽअ-
सि पुनरासद्य सँव्वाँय्यस्यास्ते कामङ्कामदुघे यत्नौष-
धीरुच्छुष्मा यस्यौषधीर्य्याः फलिनीरोषधयः सन्वाङ्ग-
न्व्वो मा मेषमूर्ज्जन्नमोऽस्तु सर्प्पेभ्यो याऽइषवो ये
वा यस्ते यावस्तोन्त्सरुद्रानजस्त्रमिन्दुँय्योऽअग्निर-
ग्नेस्त्वामग्ने अऽङ्गिरसः सखायः सर्ठ० सोऽअग्निर्य्ये
नऽऋषयो नमोऽस्तु नीलग्रीवाय या ते हेति म्मी न-
स्तोकेऽसङ्ख्याता सहस्राणि नीलग्रीवाः शितिकण्ठा
दिवँय्ये वृक्षेषु ये भूतानाँय्ये पथाँय्ये तीर्त्थान्न्यस्मन्नू-
र्ज्जँयऽइमा ऽअवसृष्टापरोह्यर्षय यत्र बाणा व्वाजो नस्त-
यर्ठ० रुचन्नस्तत्त्वा यास्येतावद्रूपँय्यजुर्भिराप्यन्ते ये
समाना इ सृतोऽउदीरतामङ्गिरसो नो ये नः पूर्व्वे
त्वर्ठ० सोमाच्च्या जानु सरस्वती मनसाऽङ्गान्न्याकृत्म-
ब्ब्हिरो मे नराशर्ठ० सः प्रति आनऽइन्द्रो हरिभि-
रिन्द्रः सुत्रामा स्ववान्तस्य व्वयमामन्द्रैर्गोभिर्न्न यऽइन्द्रे
ता नासत्त्या त्वष्टा तुरीपो व्वनस्पतिमभि यः प्राण
तो द्विपदा या दैव्व्याऽअद्ध्वर्य्यवः किꣳस्विद्वन्ना सू-
र्य्यसमँय्यन्निर्णिजोपप्रागात्सुमद्यदश्वस्य यत्ते गात्रा-
द्दये व्वाजिनं चतुस्त्रिर्ठ० शाद्वाजिनो यद्वाह्निष्ठँव्वा-

यो शुक्रस्तनूनपातमूतिभिर्वर्हिषीन्द्रमिन्द्रं स्वाहा प्रचेतसा देवानां स्वाहाकृतिरग्निस्त्वष्टा वीरमसि यम: समिद्धोऽअद्य तनूनपात्पथो धन्वना गाऽआज-ङ्गन्तीन्द्रस्य वज्रो मरुता मनीकमाक्रन्दय तस्मा-द्धयज्ञात्तस्मादश्वा यो देवेभ्यस्तदेव स नो बन्धु-र्यस्मिन्धान्हे विरूपेऽअग्ने शर्द्ध प्रवो महे श्रायन्तऽइव सूर्य्यँ ये त्वा जनिष्टाऽउग्रोऽनुतेऽदधेभि: प्रवीरया ब्रह्माणि मेऽनुत्तमा तऽऋधगित्था येन कर्म्माणि त्वयं त्वमग्ने प्रथमऽइडायास्त्वा हिरण्यपाणि: सविता ये ते भगप्रणेतरानां सख्या यदा बध्नन्नुत्तिष्ठापाघठं शन्नो वातो द्यौ: शान्तिर्यतो यतो, गर्भो देवानां समग्निरग्निनाऽह्न: केतुनेडऽएहि स्वाहा पूष्णे चतु: स्विान्नाभिस्तपसे स्वाहा शतमेकाशीत्येकन्यूनम् ।

१५ । अथ चतुष्पदा ह्यनुदात्तानि गायत्रेण त्वा स-मिद्भभावाम्पूर्णा दर्वि देहि मे महीनाम्पय: शुक्र-न्त्वाऽग्नेर्जनित्रमुरु विष्णो द्धयठं हविष्मतीरिमा हृदे त्वा वाचस्पतये सुवीरो वीरान्त्सुप्रजा: प्र-जा ब्राह्मणमद्य वामसद्यापाएरसमेषा वऽउत क्षेमन्देवा: स्योनाऽसि युवठं सुरामभागत्य वाजी प्रसद्य भस्मना सजूरब्द: साकँय्यक्ष्म द्रप्सश्चस्कन्द कृणुष्व पाजऽइषे राये श्राणम्मेऽएना वऽउभे सुश्चन्द्रा-

पो ह्विष्ट्वाऽवतस्य धनुश्शर्तवस्त्योऽपामिदं गोत्रभिदं गोविदमस्माकमिन्द्रोऽमीषां चित्तᳬ सप्त ते सप्तुद्र-द्रा दूर्म्मिरेताऽअर्षन्ति सम्यक्स्रवन्ति सह दानुरूपुरु-हूत स्रगो न पृष्ठो दिव्यशृङ्गाम तं देवा यज्ञन्दीचायै स्रूपमातिथ्यस्रूपं ग्रैवेभिः प्रैषानर्द्धऽऋचैरुक्थानाम-श्विभ्यां प्रातः सवनं पुनन्तु मोशन्तस्त्वा हृद्वा परि-स्रुतः पृष्ठीर्म्मे द्रुपदादिव मुमुचानोऽᳬशुना ते प्राणाय मे तिस्रस्त्रेधऽऋतुथेन्द्रो महीमृषु सुबर्हिर-ग्निरूपे युह्वी तिस्रऽइडा शनिता नो देवीऽऊर्ज्जा-हुती देवा देवानां देवम्बर्हिर्व्वीरितीनाँव्वायुद्वा क्रुविदङ्गऽऋतवस्त्यऽऋतुथाऽर्द्धमासाः परुᳯषि पृच्छा-मि त्वा परमियँव्वेदिर्द्देवानाम्भद्राः स्वस्ति नः शत-मिदेष च्छागऽऋतवस्ते यज्ञमिहैवाग्ने देवा दैव्यो-षासा नक्तादृति चतस्रऽएता उव ऽइम्मौल्लासो वह्वीनां पिता तीव्रान्घोषान्दिवः पृथिव्याः परीत्य भूतानि मे-धाम्मऽआतिष्ठन्तम् परी मा ऽ उ त्वाऽयᳬ सहस्रमु-त्तानायामव प्रातरग्निस्तुतेदानीमायासाय स्वाहा श-तमेकाधिकम् । १६ । अथ चतुष्पदाद्युदात्तमध्येऽनु-दात्तानि भवन्ति । ध्रूरसि धृष्टिरसि मयीदमग्ने गृह-पतेऽक्रन्कर्म्माऽदित्यास्त्वा नमो मित्रस्याग्ने व्रतपाः परि त्वा गिर्व्वणो गिरो देवतीरमद्वम्माऽह्विर्भूस्त्वा

ऽग्ग्ना ३ इ पलूवर्न्यां २ ॥ ऽआवह यज्ञयज्ञं देव स-
वितश्रीतरठै० हा भव ब्राजे वाजेऽवत सोमठै० रा
जानमग्ने सहस्व सोमस्य त्वाऽऽत्वा जिघर्म्मि परि त्वा
ऽग्ने सीद होतः सुजातो विप्राजसाऽहरहरप्रयावँ
विश्वस्य केतुरस्त्वाव्मिरिन्द्रँविश्वाऽसुन्न्वन्तमयज-
मानमोषधीरितीष्कृतिर्न्नामाग्ने तव श्रवो वयो भुवो
यज्ञस्य विश्ववस्मै प्राणाय काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्त्य-
दित्या स्वाऽबोध्यग्निर्ज्जनस्य गोपास्त्वाञ्चित्रश्रवस्तमा-
ऽऽवाचऽउद्बुद्ध्यस्व नमस्तऽआयुधाय मीढुष्टम शिवत-
म नमस्ते हरसे यो देवानां चक्षुषः पिता बृहस्पते प-
रीन्द्रऽआसास्प्रेत मस्मीणि तऽउद्देनं दैव्याय धर्त्रे
क्रमध्वमग्निना व्राजाय स्वाहा विश्वस्य मूर्द्धन्नब्रह्म
क्षत्रस्या व्याग्रं सोमस्य रूपं यमश्विना यदत्र त्वया
हि नोऽग्निष्वात्ताः पितरऽआसीनासोऽअरुणीनां वे-
देन रूपे सरस्वती योन्न्यां तेजः पक्ष्मनांल्लोमानि प्र-
यतिर्हैव्याभिमाना वरुणः क्षत्रव्यस्मिन्नश्वासः स-
मिद्धोऽअग्निर्द्दुरो देवीर्य्यह्वासो यद्वरिणी इय-
न्नार्य्यस्ते केष्वन्तः कत्यस्यानो भद्द्रा यदूवद्यम् मा त्वा-
ऽग्निरर्यदश्वाय यत्ते सादे तँवस्तवायमेकया च न
त्वावान्तसमिधेन्द्रमिडाभिरिन्द्रन्दैव्या होतारा त्वष्टा
रमिन्द्रं समिधानस्महत्तनूपातमुद्भिदमीडेऽन्यमीडितं

[redacted]

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 09 01 24 07 004 2